

Ա.Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Ա Ր Տ Ա Շ Ա Տ

Պատմա-աշխարհագրական տեսություն

1. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմական Հայաստանի հնագույն շրջանի նշանավոր քաղաքներից մեկն էր Արտաշատը՝ նրա հիմնադրությունը սերտ կերպով կապված է Արտաշեսյան հայկական թագավորության սկզբնավորության և հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության ձեռք բերելու պատմական կարևոր դեպքերի հետ։

Հայտնի է, որ Մելիկյան գերիշխանության ենթակա (312—190 թթ. մ. թ. ա.) պատմական Հայաստանը վարչական տեղակեցության բաժանված էր երկու սատրապությունների, որոնցից մեկը կազմում էր Մեծ Հայքը (նեղ լմաստով) կամ Արևելյան Հայաստանը, իսկ մյուսը՝ Ծոփաց աշխարհը (Մոֆենան) կամ Արևմտյան Հայաստանը։ Այդ երկու վարչական-զինվորական շրջանները կառավարվում էին Մելիկյան պետության կողմից նշանակված կառավարիչների (ստրատեգների) միջոցով։ Ստրաբոնի վկայությամբ, (մ. թ. ա.) երկրորդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի կառավարիչն էր Արտաքսիասը (Արտաշեսը), իսկ Ծոփքի կառավարիչն էր Ջարիադրիսը (Ջարեհը)։ Երբ 190 թ. (մ. թ. ա.) սելևկյան թագավոր Անտիոքոս մեծը հռոմայեցիների կողմից պարտության մատնվեց, օգտվելով այդ հանգամանքից, Մելիկյան իշխանության ենթակա շատ երկրների տեղական կառավարիչները գլուխ բարձրացրին և ինքնուրույն իշխանություն հիմնեցին։ Դրանց թվումն էին նաև Արտաշեսն ու Ջարեհը, որոնցից առաջինն իրեն թագավոր հայտարարեց Արևելյան Հայաստանում, իսկ երկրորդը՝ Ծոփքում 189 թ. (մ. թ. ա.)¹։

¹ Ստրաբոն, Գիրք 11-րդ, գլ. 44, 15, թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 35։

խնդրույն անկախ թագավորություն հիմնելուց հետո, թե Արտաշեսը և թե Ջարհեր հետամուտ եղան ամրապնդելու և ընդարձակելու իրենց պետության սահմանները, Հայկական այդ երկու թագավորություններն սկզբնական շրջանում ավելի սահմանափակ հողամասեր էին ընդգրկում, որի մասին վկայում է նույն Ստրաբոնը, ուսելով՝ օղտամում են, որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաքսիասի և Ջարիադրիսի ձեռքով։ Շարունակության մեջ նա մի առ մի թվում է, թե ինչ շրջաններ գրավեցին նրանք, հիշատակում է Փայտակարանը, այնուհետև Բասորապետան, ոմանք դա Վասպուրականն են համարում, սակայն այդ սրողումը վերջնական համարել չի կարելի, ապա, Փավնիդեսը՝ Վերջինիս տեղն անորոշ է, Հյուսիսում Փավնիդեսը համարում է Մյունիքը, հունարեն Φαυντις-ը Σουντις ուղղելով, սակայն, դժվար թե կարելի լինի ընդունել այդ ուղղումը, քանի որ աշխարհագրական և պատմական տեսակետից ճիշտ լինել չի կարող։ Նախ՝ Մյունիքը Մեդիայում չէր, մինչդեռ Ստրաբոնը Փավնիդեսը Մեդիայում է զետեղում, մյուս կողմից Կասպիանեն գրավելու համար Արտաշեսը ձեռքի տակ պիտի ունեցած լինի Մյունիքը, որտեղից նա կարող էր անցնել Կասպիանեն։ Ոմանց կարծիքով, Փավնիդեսը պիտի որոնել Կասպիանի հյուսիս-արևմտյան կողմում, Ազվանքի սահմանակից մի երկրամաս։ Հիշյալ երկրամասերը տարածվում էին Արտաշեսի պետության հարավ-արևելյան կողմերում²։

Արտաշեսը Ստրաբոնի վկայությամբ զբաղվում է Պարիս-գրիսի լեռնալանջերը, Խորզենեն—Խորձյան գավառը և Դուգարենեն—Դուգարքը, Խալիբներից և Մոսսինոյկներից՝ Կարենի-դեսը—Կարինի նահանգը և Դերքսենեն—Դերջանը, Կատանեն-րից՝ Ակելիսենեն—Շիկեղյաց գավառը և Անտիտավրոսի մոտ գտնվող շրջանը, ասորիներին՝ Տոմորիդեսը—Տոմորիքը։ Վերջին երկրամասերը գտնվում էին Արտաշեսի պետության հյուսիսային, հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան ծայրամասերում։ Արտաշեսի նպատակն էր զբաղվել նաև Ծովաց աշխարհը, սակայն այդ նրան չի հաջողվում շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Ջա-

¹ Պրոֆ. Գ. Խալաթյանը Փավնիդեսը և Բասորապետանը զետեղում է Ուրմիո և Վանի լճերի միջև. «Очерк истории Армении», Москва, 1910, стр. 122.

² Աղադ, Հ. Մասնան դյան, Գննական տեսություն հայ Ժողովրդի պատմության, Կ. Ա., Երևան, 1942, էջ 111 և 117. Հյուսիսում, Հին հայոց տեղի անունները, էջ 17—18:

բնն իր երկիրը պաշտպանելու համար գիմում է Կապադով-
կիայի թագավորի օգնություն:

Ծովաց թագավորության ընդարձակման մասին, Ջարենի
ժամանակ, համեմատաբար քիչ տեղեկություն է տալիս Ստրա-
բոնը. նա միայն հիշում է, թե Ջարենն իշխում էր Ալիսենեսի,
Օդոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների վրա:

Վերոհիշյալ գավառների Արտաշեսի թագավորության միաց-
վելը հիշելուց հետո, Ստրաբոնն ավելացնում է, թե այժմ այդ
բոլոր վայրերի բնակիչները խոսում են միևնույն լեզվով¹,
այսինքն այդ թագավորությունների մեջ ապրող բոլոր ցեղերն
ու ցեղախմբերը միաձուլվել են իրրև հայ ժողովրդի բաղկացու-
ցիչ մասը և խոսում են հայերեն:

Պարզ հայտնի է, թե Սելևկյան իշխանության ժամանակ
հայկական սատրապությունների կառավարիչ - ստրատեգների
կենտրոնատեղերը ռ քաղաքներում էին. օտար ազբյուրներն այդ
մասին ոչինչ չեն հիշում: Մ. Պորենացու՝ ավանդություններից
քաղած տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ Արևելյան
Հայաստանում այդպիսի կենտրոնատեղի էր Արմավիրը, իսկ
Ծովքում՝ Կարկաթիակերտը:

Պետությունն սահմաններն ընդարձակելուց հետո Արտաշեսը
հիմնում է իր մայրաքաղաքը երկրի համարյա կենտրոնական
մասում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Արաքս գետի ափին,
որը և իր անունով կոչվում է Արտաշատ, իսկ հույն և հռոմա-
յեցի հեղինակներն ընդհանրապես այն կոչում են Արտաքսատա²:

Պարզ հայտնի է, թե ռ թվականին է հիմնվել այդ քա-
ղաքը. ենթադրվում է միայն, որ Արտաշատը հիմնվել է մոտա-
վորապես 170—160 թթ. (մ. թ. ա.):

Արտաշատ քաղաքի հիմնադրվածքային տեղի մասին առաջին

¹ Ստրաբոն, Գիրք 11, ղ. 44, 5, թարգմ. Հ. Աճառյան, էջ 57:

² Արտաշատ քաղաքի անունը հույն, հռոմայեցի և արաբ հեղինակները
տարբեր ձևով են գրում. Ստրաբոնի մոտ երկու ձևով է գրվում՝ ΑΡΤΑΧΑΤΑ
և ΑΡΤΑΧΙΑΣΑΤΑ, որ նշանակում է՝ ուրախություն Արտաշեսի, Յուզենալը՝
ΑΡΤΑΧΑΤΑ, Պլինիոսը՝ ΑΡΤΑΧΑΤΑ և ΑΡΤΑΧΑΔΕ, Ստ. Բյուզանդացին՝
ΑΡΤΑΧΙΑΣΟΔΑ, հունարեն Աղաթանգեղոսի մեջ՝ ΑΡΤΑΧΟΓΔΙΣΤΕ (Ղ. վ.
Ինճիճյան, Մոտրագրություն... էջ 485). արաբ հեղինակներից Ա. Բա-
լաձորին գրում է Արդիշատ (اردشاه) և Ղերմեզ (قزق), որը کَر և کَر քառե-
րից է կազմված և նշանակում է որդան կարմիր, Իբն-ալ Աթիրը՝ Աղդիշատ
(دیشات), որը արաբերեն د և ش տառերի շփոթությունից է առաջացել. Յա-
կուտին՝ Արդաշատ (اردشاه):

տեղեկությունը տալիս է Ստրաբոնը, որը հիշատակելով Հայաստանի քաղաքները՝ ասում է. «Հայաստանի քաղաքներն են Արտաքսատան և Արքսատան: Երկու քաղաքներն էլ գտնվում են Արաքսի վրա. Արքսատան՝ Ատրպատականի սահմանների մոտ, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսյան գաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է թերակղզու և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով¹: Ստրաբոնի «Արաքսյան գաշտ» կոչվածը, անշուշտ, Արարատյան դաշտն է: Ոմանք «Արաքսյան» բառը կարդում են մինչև իսկ «Արտաքսյան» գաշտ, որ իբրև աշխարհագրական անուն գործածական չի եղել: Ստրաբոնն այդ բառը գործածել է իբրև ծանոթ գետի անուն, որը հոսում է մի գաշտավայրով, որի իսկական անունը նրան ծանոթ չի եղել:

Արտաշատ քաղաքի տեղի բնորոշյան և Արտաշես թագավորի ժամանակ նրա շինություն մասին հայտնում է նաև Պլուտարքոսը, որի տեղեկությունը, ինչպես երևում է, բերանացի ուղղյուրից է բխում և ղերծ չէ առաքիլությունից. «Պատմում են, — ասում է Պլուտարքոսը, — որ երբ Անտիոքոսը պարտություն կրեց հռոմայեցիներից՝ Կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես Արմենի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտակար գործերում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում չօգտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր՝ նա այդ տեղում ուղղադեպ քաղաքի հաստակադրեց: Աննիբալը տարավ Արտաշեսին ցույց տվեց հատակադիծք և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք: Թագավորն ուրախությամբ համաձայնեց ու խնդրեց, որ նա իր վրա վերցնի այդ գործի ղեկավարությունը: Այսպիսով կառուցվեց մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով և հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք²: Մի կողմ թողնելով առայժմ Կարթագենի հերոս Աննիբալի՝ հայոց Արտաշես թագավորի մոտ պատասպանվելու խնդիրը և նրա խորհրդատու լինելու գերը,

¹ Ակադ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 120—121 (Strabon, XI, 146, 528):

² Ակադ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., էջ 121 (Plut. Lucullus, XXX, 1, 5):

որի մասին խոսք կլինի հետո, պիտի նկատենք, սակայն, որ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ տեղեկությունն ընդհանուր բնույթ ունի. նա չի հիշում մինչև անգամ նոր քաղաքի շինության տեղը, որ ամենակարևորն է: Պարզ կերպով երևում է, որ այս պեպքում Պլուտարքոսի գլխավոր նպատակն է եղել Աննիբալի մասին իր լսած տեղեկությունը հաղորդել, քան թե Արտաշատ քաղաքի շինության վերաբերյալ քիչ ընդարձակ և իրականության համապատասխան տեղեկություն տալ: Պլինիոսը թվելով Մեծ Հայքի քաղաքները՝ Արտաշատ քաղաքի տեղի մասին հայտնում է, թե «Արտաքսատան շինված է Երասխի մոտ՝ դաշտավայրում»: Պլինիոսի հիշած դաշտավայրն Արարատյան դաշտավայրն է, որի միջով հոսում է Երասխը, բայց թե այդ դաշտավայրի մի մասում էր շինված Արտաշատը, մնում է անորոշ: Տակիտոսը Կորնուլիոսի դեպի Արտաշատ քաղաքը կատարած արշավանքի մասին պատմելով՝ ավելացնում է միայն, թե Երասխի ջրերն ողողում էին Արտաքսատա քաղաքի պարիսպները, որ նմանապես բավական անորոշ է քաղաքի շինության տեղի նկատմամբ: Պտղոմեոսը ևս հիշում է Արտաքսատան Մեծ Հայքում, սակայն սխալմամբ, ինչպես նկատել են ուրիշները, փոխանակ Երասխ գետի մոտ ցույց տալու, Եփրատի մոտ գտնվող քաղաքների թվումն է դասում¹:

Այդ օտար հեղինակները թեև ժամանակով համեմատաբար ավելի առաջ են եղել, քան թե Արտաշատ քաղաքի մասին հիշատակող հայ պատմագիրները, սակայն գրանցից և ոչ մեկը Մեծ Հայքում չի եղել: Արտաշատ քաղաքի շինության և տեղի վերաբերյալ նրանց հաղորդած տեղեկությունների աղբյուր են ծառայել բերանացի զրույցները և կամ, եթե եղել են և գրավոր աղբյուրներ, գրանք էլ այլ տեղեկություններ չեն բովանդակել: Բացի Ստրաբոնից, մնացած հեղինակների տված տեղեկություններն ընդհանուր բնույթ ունեն. գրանց հիման վրա որոշել Արտաշատ քաղաքի տեղագրությունը հնարավոր չէ. նրանք մինչև անգամ չեն հայտնում, թե Արտաշատը Երասխ գետի մի ափին էր կառուցված:

Ստրաբոնը ծննդյամբ Փ. Ասիայից էր, Հայաստանի ավելի մոտ շրջանից, Իբրև աշխարհագրագետ նա ձգտել է Արտաշատ

¹ Հուլյն և հռոմայեցի հեղինակների վերոհիշյալ տեղեկությունները քաղված են Ղ. Վ. Ինճիճյանի «Ստորագրություն հին Հայաստանի».—Մեծ Հայք» գրքից, էջ 485—486:

քաղաքի կառուցման և տեղի մասին արժանահավատ աղբյուրներին տեղեկություններ հալածել, որը և նրան հաջողվել է, բայց նրա տեղեկություններն էլ խիստ համառոտ են. նրա վկայությամբ Արտաշատ քաղաքը շինված էր Երասխի մի գետածոցում, որը նման է թերակղզու: Ստրաբոնի այս վերջին տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ թերակղզին առաջացել է Երասխ գետի մի սլորապատույտից: Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա նմանապես չի կարելի Արտաշատ քաղաքի շինության տեղը որոշել ճիշտ այնպես, ինչպես որ մինչև այժմ հնարավոր չի եղել որոշել նույն Ստրաբոնի հիշատակած և Արտաշես թագավորի կառուցած Արքաատա քաղաքը դարձյալ Արաքսյան կամ Արարատյան դաշտավայրում Երասխի ափին, միայն Ասորպատականի սահմանի մոտ: Օտար այդ հեղինակների վկայությունները մի կարևոր հանգամանք են մատնանշում միայն, այն, որ Արտաշատ քաղաքի հիմնադիրն է եղել սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Գ-ի ժամանակ Մեծ Հայքի (Արևելյան Հայաստանի) կառավարիչ և ապա թագավոր Արտաշեսը (Ա):

Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցման տեղի մասին կարևոր տեղեկություն կարելի է համարել Մ. Խորենացու հաղորդածը. նա ասում է. «Արտաշեսը (Մ. Խորենացին նկատի ունի Արտաշես Բ-ին, Արշակունյաց տոհմից, որ պարզապես շխթմունք է) գնալով այն տեղը, ուր Երասխը և Մեծամորին խառնվում են և հավանելով այն բլուրը, կառուցում է քաղաք, իր անունով կոչելով Արտաշատ: Օժանդակում է նրան Երասխը մայրիկների փայտով, որի համար էլ առանց նեղության և արագ շինելով՝ նրա մեջ մեհյան է կանգնեցնում»¹. Օգտվելով Մ. Խորենացուց, նույնը կրկնում են և հետագա դարերի հայ պատմիչներ՝ Ստ. Տառնացին (Ասողիկ), Սամվել Անեցին և Վարդան վարդապետը²: Վերահիշյալ հատվածում Մ. Խորենացին Արտաշատ քաղաքի շի-

¹ Մ ո ղ ս ի ս ի Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ե յ Պատմութիւն հայոց, Տիգրիս, 1013, էջ 176: Նա ասում է. «Երթեալ Արտաշեսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամոր և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Զեռնու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց, զասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան»:

² Ս տ. Տ ա Ր Ն ա Յ ի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 48: Ս ա մ վ ե լ Ա ն ե Յ ի, Հաւաքմունք ի զոց պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 56: Վ ա Ր զ ա ն վ., Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 35:

ության տեղի մասին երկու նոր տեղեկություն է տալիս, նախ՝ որ նա կառուցված է եղել այնտեղ, ուր Երասխ ու Մեծամորի գետերը միախառնվում են և մյուս կողմից՝ Արտաշատ քաղաքի շրջապատում եղել է բլուր։ Սակայն այս երկու նոր տեղեկություններն էլ հիմնականում փաստ չեն ծառայում Արտաշատի ինտեթյան տեղը ճշտ որոշելուն, որովհետև Մեծամորին (Սև լիճ, Կարասու կամ Շամբի ջուր) ներկայումս Երասխի մեջ է մտնում էջմիածնի շրջանի Ներքին Խաթունաբլու գյուղին ափերի մոտ, որի շրջապատում չկա և ոչ մի բլուր, իսկ Վիրապից մոտ 25—30 կիլոմետր դեպի արևմուտք, ուր ավերակների հետք անգամ չկա. և մյուս կողմից անորոշ է մնում բլուրը, իր տնունը չի հիշում Մ. Խորենացին կամ գուցե շրջապատը հատուկ անուն պիտի հասկանալ, ինչպես ցույց է տալիս Մամվել Անեցին¹։ Այսպիսով, առանց կողմնակի այլ տեղեկությունների կամ պատմագրական այլ վկայությունների, դժվար է հնարավոր լինի, հենվելով միայն Ստրաբոնի և Մ. Խորենացու վերոհիշյալ տեղեկությունների վրա, Արտաշատ քաղաքի ինտեթյան տեղը ճշտությամբ որոշել։

Ամենից առաջ կարևոր է հետամուտ լինել Մեծամորի գետի ռոսանքի ուղղությունը նախկին դարերում (2-րդ դարից մ. թ. ա. մինչև մ. թ.վ. 7-րդ դարը) և իմանալ թե այդ գետը հետագա դարերում փոխել է իր ընթացքը, թե ոչ, քանի որ ոչ միայն Մ. Խորենացին, այլ նաև անկախ նրանից մի քանի հայ պատմագիրներ ևս, կողմնակի կերպով, հիշում են, որ Արտաշատ քաղաքի մոտիկ կամուրջներից մեկը կոչվել է Մեծամորու կամուրջ և որ Արտաշատի և հետագայում շինված Դվինի միջև ընկած տարածությունը կոչվել է Մեծամորու հովիտ։ Պարզ է, որ եթե Մեծամորի գետի ռոսանքը չհասներ մինչև Արտաշատ քաղաքի շրջակայքը, Մեծամորու կամուրջ կամ Մեծամորու հովիտ չէին կարող կոչվել դրանք։

Եվ, իրոք, Ագաթանգեղոսն Արտաշատ քաղաքի համարյա դռների մոտ հիշում է մի քանի կամուրջ, նախ՝ Երասխի վրա Տափերական կամուրջը, որն Արտաշատ քաղաքի հարավային կողմի դռան մոտից ձգվում էր դեպի Երասխի աջ ափը, որտեղով անցնում էր տարանցիկ առևտրի կարավանային ճանապարհը մի կողմից դեպի Պարսկաստան և մյուս կողմից դեպի՝

¹ Ս մ մ վ ե լ Ա ն ե ց ի, Հաւաքմունք..., էջ 56:

Փ. Ասիայի և Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերի մերձակա քաղաքները. իսկ մյուս կողմի կամուրջը շինված էր Արտաշատի հյուսիս-արևմտյան կողմից Երասխի մեջ թափվող Մեծամորու վրա, որտեղով կարավանային ճանապարհ էր քնկած գեղի իրենիա (Արզամաս) և Սևաստոպոլիս. հետագայում այդ ճանապարհն անցնում էր Վաղարշապատի վրայով. անո այդ կամուրջն էր, որ Մեծամորի անունն էր կրում: Ազաթանդեղոսը պատմելով հայոց Խոսրով թագավորի Անակի ձեռքով սպանվելու մասին, հայտնում է, թե հայ իշխանները հետամուտ լինելով մարդասպանին՝ ռոմանք շտապում են ցամաքով հասնել Արտաշատ քաղաքի դռների մոտ, կամուրջների գլուխը: Որովհետև Երասխ գետը հորդացած սահում էր ափերը քերելով... (իշխանների) կես մասն անցնելով Վաղարշապատ քաղաքի կամրջով, որն անվանում են Մեծամորու կամուրջ, շտապում էր արագ հասնել Արտաշատի կամրջի գլուխը: Ճանապարհների կիրճերում շրջապատելով՝ արգելք են հանդիսանում նրանց (և) Տափերախան կամրջից նրանց գետն են ձգում»¹: Ազաթանդեղոսի այս հատվածի սկզբում հիշված Մեծամորու կամուրջը շինված էր ոչ թե Արտաշատի մոտ, այլ Վաղարշապատ քաղաքից ոչ այնքան հեռու, նրա արևմտյան կողմից հոսող նույն Մեծամորի գետի վրա, որտեղով ճանապարհն անցնում էր գեղի Արտաշատ, իսկ... շտապում էր առաջ հասնել Արտաշատի կամրջի գլուխը» դարձրվածքը վերաբերում է Արտաշատ քաղաքի մոտ դարձյալ Մեծամորու վրա շինված կամրջին: Այդ նույն կամրջի մասին է խոսում Մ. Խորենացին, երբ նա գրում է, թե հայոց Արտավազդ թագավորը որսի ժամանակ՝ «Անցնելով Արտաշատ քաղաքի կամրջով, Դինա գետի ափունքներում որսալու վայրի խոզեր և էշեր, քնկնում է մեծ խորխորատի մեջ»²:

Մ. Խորենացին այդ կամրջի անունը չի հիշում, իսկ Վարդան վ. պատմիչը նույն տեղեկությունը վերցնելով Մ. Խորենացուց, Արտավազդ թագավորի կորստյան մասին ասում է, թե Արտավազդը՝ ռորսի ժամանակ գետի մեջ խեղդվում է Մեծամորի կամրջի մոտ»³:

Նույն կամրջի վերաբերյալ տեղեկություն է տալիս նաև Սեբեոս պատմիչը, որը որոշակի հայտնում է, թե Արտաշատ

¹ Ազաթանդեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 22—23:

² Մ. Խորենացի, Բ. գիրք, գլ. 4Ա., էջ 191:

³ Վարդան վ., Մոսկվա, 1861, էջ 51:

քաղաքի մոտ Մեծամորու վրա կար կամուրջ, որը գետի անունն էր կրում: Արարների 640 թ. Դվինի վրա հարձակվելու կապակցությամբ Սերեոսը ասում է, թէ արարները Բերկրի ձորով, Որդսպով, Կոգովիտով թափվում են Արարատյան դաշտը և հայոց զորավարներից ոչ ոք չի կարողանում այդ տխուր լուրը Դվին հասցնել, շրջյուններից երեք հոգի, որոնք գնում էին ցրված զորքերը ժողովելու—Թեոդորոս Վահեպունին, Խաչյան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին, որոնք փախչելով Դվին և հասնելով Մեծամորի կամրջին, ավերում են (այն) և իրենք անցնելով՝ տխուր լուրը հասցնում են այն ավանը¹:

Այդ նույն արշավանքի մասին Ա. Բալաձորին հայտնում է, թե արարական զորքն անցավ Արտաշատով, նշանակում է թե նրա մոտ էր գտնվում Մեծամորու կամուրջը, որի վրայով ճանապարհն անցնում էր գետի Դվին, որի համար էլ վերոհիշյալ երեք հայ իշխաններն ավերում են այդ կամուրջը՝ արարական զորքի առաջխաղացումը դժվարացնելու համար²:

Ինչ վերաբերում է Արտաշատի և Դվինի միջև ընկած տարածությունը Մեծամորի դաշտ կամ հովիտ կոչվելուն, այդ մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը, որը խոսելով Խոսրով Կոտակ թագավորի շինարարության մասին, հայտնում է, թե նա անտառ է տնկել տալիս Արարատյան գավառում Գառնի բերդից սկսած՝ ... «մինչև Մեծամորի դաշտը, այն բոլորը, որ կոչվում է Դվին, որը գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսային կողմում»³:

Այսպիսով Փ. Բուզանդի, Մ. Խորենացու, Սերեոսի և Վարդան վ. պատմիչի վկայությամբ, Մեծամորին կամ Սև ջուրը նախկին դարերում հոսել է մինչև Դվինի բլուրի ստորոտը և ապա Արտաշատ քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմից թափվել է Նրատլա գետը՝ սրա ձախ ափի կողմից: Մեծամորի գետի վրա Արտաշատ քաղաքի մի դռան մոտ կառուցված է եղել նույն գետի անունը կրող կամուրջ:

Սակայն Մեծամորի գետը մինչև Արտաշատ քաղաքի մերձակայքը հասնելը նախ և առաջ իր հոսանքի ընթացքում պիտի

¹ Սերեոս, Պատմութիւնն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1912, էջ 175:

² Ах. Балаздорн, Книга завоевания стран, Баку, 1927, стр. 10, см. также Двин, Ас. Шахназарян, Ереван, 1940, стр. 61.

³ Փ. Բուզանդ, Պատմութիւն հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, Դպրութեան Գ. գլուխ Ը.:

միախառնվե՛ր Ջանգլի (Հրազդան գետի) և մի քանի այլ վտակ-
ների հետ, իսկ հոսանքի վերջում նաև Ազատ կամ Գառնի գետի
հետ. առանց վերահիշյալ գետերի հետ միանալու, Մեծամորին
չէ՛ր կարող հասնել Դոլինի գաջտը և Արտաշատ քաղաքի շրջա-
կայքը: Այդ խնդրի լուծման համար կարևոր տեղեկություններ
ենք գտնում Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» և 7-րդ դա-
սիան վերագրվող «Աշխարհացոյցի» մեջ, որոնք մինչև վերջերս
ուշագրություն չեն արժանացել:

Ի՞նչ պատմության Բ. գլխի 2. գլխում Մ. Խորենացին
պատմելով հայոց Վաղարշակ թագավորի (ըստ Մ. Խորենացու՝
հայոց Արշակունյան հարստության հիմնադիր) Հայաստանի
տրեմայան և հյուսիսային կողմերը կարգավորելու մասին, ափե-
ացնում է, թե երբ Վաղարշակը Վերին Բասենում էր գտնվում,
... պուրա քամիների փչելու հետևանքով իջնում է մեծ գաջտը
և այնտեղ Մեծ Մորի ափին, ուր հյուսիսային ծովակից սկիզբն
առնելով մեծ գետը՝ ցած է թափվում և լառնվում Մեծ Մորին,
բանակ է գնում: Եվ այնտեղ կարգի բերելով մեր երկրի գոր-
քերը և իր կողմից վերակացուներ թողնելով, և իր հետ վերցը-
նելով բոլոր գլխավորներին՝ չվում է Մծբին»¹: Եղանակի ցրտա-
նալու պատճառով Վաղարշակն իջնում է մեծ գաջտը, որը պի-
տի հասկանալ Արարատյան դաշտավայրը, քանի որ Վերին
Բասենից ցած իջնելով՝ կարելի է մտնել այդ դաշտավայրը
միայն: Մեր պատմագրության մեջ Սևանի լիճը հայտնի է
«Հյուսիսային ծովակ» անունով. Վանի և Ուրմիո լճերի համե-
մատությամբ դա հյուսիսային կողմում է գտնվում: Ինչպես
հայտնի է, Սևանի լճից գուրս է գալիս Ջանգու գետը, որը Մ.
Խորենացու հիշյալ հատվածում «Մեծ գետ» է կոչված, իսկ «Մեծ
Մորը» պարզապես Մեծամորի գետն է²:

Այսպիսով, Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկությամբ կա-
րելի է ապացուցված համարել, որ մեր թվականության 1—2-րդ

¹ Խորենացի, էջ 109: Հիսկի ցրտանալ հիւսիսոյ և ի դառն հողմ
փչելոյ, խաղալ իջանէ ի դաշտն մեծ. և անդ զափամբ Մորին մեծի բանակի
ի տեղոջ, ուր գետն մեծ ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առնալ՝ իջանէ և
խառնի ի մօրն մեծ: Եւ անդ կարգեալ զգօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքնէ
վերակացուս, և իւր առեալ զամենայն զլխաւորսն՝ չուէ ի Մծբինս:

² Ա. Ա. Շախանապարկյան, Սեջրի (Մեծամորի) ստորին հոսանքի
ուղղությունը նախկին դարերում, Գիտ. ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի
Տեղեկագիր, № 2, 1941:

Մ. Խորենացու վերահիշյալ հատվածի բովանդակությունը բոլորովին

դդ. Մեծամորին (Սև ջուրը) միացած է եղել Ջանգու գետի հետ և Երասխին զուգահեռ հոսելով մինչև Դվինի բլուրի ստորոտը, Արտաշատի մոտ թափվել է Երասխ գետը:

Թեև, հիրավի, Մեծամորին հետագու դարերում փոխել է իր նախկին հոսանքի ուղղությունը, այդ մասին շատ կարևոր տեղեկություն ենք գտնում 7-րդ դարում գրված «Աշխարհացոյցի» ընդարձակ օրինակի մեջ: Դրքի հեղինակը նախ ցույց է տալիս Մեծամորի գետի բխման տեղը, թվում է նրա մի քանի վտակները և ապա ելնելով նրա գիւղերից՝ ավելացնում է.

«... Եվ ապա նրա արևելյան կողմում է գտնվում (այսինքն՝ Մեծամորի գետի արևելյան կողմում.— Ա. Շ.) Ազատ գետը, և իսկապես ազատ, որի ափունքները բխում են Սախուրակ կոչված տեղի Գյոյ լեռնից, որը հոսելով Դվինով, ջուր է մատակարարում մարդիկ հայոց ոստանին և հոսելով դեպի հարավ՝ թափվում է Երասխը, որոնց մեջ է շինված Արտաշատ քաղաքը, որ նախկին ժամանակներում Մեծամորու խառնվելու տեղն էր, իսկ այժմ Մեծամորին փոխելով իր ընթացքը արևմտյան կողմում է խառնվում (Երասխին.— Ա. Շ.):¹ Այստեղ հիշատակված «Մեծամոր գետն Ազատ» վերաբերում է այժմվա Ազատ կամ Դառնի գետին, որի Երասխի հետ միախառնման վայրում շինված է եղել Արտաշատը, սակայն «Աշխարհացոյցի» հեղինակն անմիջապես

տարբեր վայրի և տարբեր գետերի է վերագրում Դ. Վ. Ալիշանը («Այբարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 4): Նրա կարծիքով հյուսիսային ծովակը Ջուղբուկյուն է, որից մի վտակ է գուրս գալիս և թափվում Կարսի վտակը կամ Կարսի գետը. վերջինս իբր թե մոր մեծ է կոչվում, իսկ Ջուղբուկից ելած վտակը՝ մեծ գետ. մեծ դաշտը նա ցույց է տալիս Ջարիշատում: Ջուղբուկից ելած վտակը ոչ մի գետում չի կարելի անվանել մեծ գետ, ինչպես և Կարսի վտակը մեծ մոր. Ջուղբուկ Ալիշանը կյոլ է կոչում և ոչ ծովակ. և վերջապես Ջարիշատի փոքր հովիտը հնարավոր չէ ամեծ դաշտ» անվանել: Մյուս կողմից Վաղարշակը գործը տեղափոխում է ավելի մեղմ կլիմա ունեցող մի վայր, Բասենից դեպի ցած, իսկ Կարսի շրջանը Բասենից դեպի վերն է և ձմեռ ժամանակ մեղմ կլիմա չէր կարող ունենալ:

¹ «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 33—34: «Գետն Ազատ, և արգարե ազատ, որոյ ափունքն բխն ի Գեօղ լեռնէ, ի սախուրակ տեղւոյ, որ իջանելով ընդ Դուին, արբուցանէ զամենայն Ոստանն հայոց, և անցեալ ընդ հարաւ անկանի յԵրասխ, յորոց ի մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին ժամանակսն խառնուրդք Մեծամորի, իսկ այժմ փոխեալ զգնացսն Մեծամորայ՝ խառնի ի մոից կուսն»:

ավելացնում է, թե ավելի վաղ ժամանակներում նույն տեղը Մեծամորին է միացած եղել Երասխին, իսկ հեղինակի տպրած շրջանում (7-րդ դարում) Մեծամորին Արտաշատից հեռու, արեմբոյան կողմում թափվել է Երասխի մեջ:

Այսպիսով միանգամայն ապացուցված կարելի է համարել, որ նախկին դարերում (մոտավորապես մինչև մեր թվականության 6-րդ դարը) Մեծամորին (Սև ջուրը) Երասխ գետի ձախ ափին զուգահեռ և նրան շատ մոտ հոսել է մինչև Դվինի բլուրի ստորոտը, իր հետ միացնելով Ջանգուն և Ազատ գետը և ապա Արտաշատ քաղաքի մոտից անցնելով՝ թափվել է Երասխի մեջ: Այդ երկու գետերի միացման վայրում առաջացել է այնպիսի ընդարձակ մի թերակղզի, որի վրա հնարավոր է եղել կառուցել Արտաշատի պես մեծ տարածություն ընդգրկող մի մայրաքաղաք: Մեծամորի գետի (Սև ջրի) հոսանքի՝ Երասխին զուգահեռ նախկին հունի հետքերը, ականատեսների վկայությամբ, մինչև այժմ էլ կարելի է պարզ կերպով նկատել Մեծամորու ներկա հոսանքի և Արտաշատի միջև ընկած տարածության վրա:

Կարևոր է այստեղ շեշտել այն հանգամանքը, որ Մեծամորի և Ջանգու գետերի ստորին հոսանքի ուղղությունը փոխությունը առաջացել է ոչ թե նրանից, որ տիղմը, խճաքարերը և ավազը ծածկել են այդ գետերի հոսանքի առաջը և հոսող ջրերն իրենց համար նոր հուն են փորել ու փոխանակ գեպի արևելք ուղղվելու, շարունակել են ուղիղ գեպի հարավ հոսել և թափվել Երասխը, այլ Երասխ գետն է, որ թեքվելով գեպի իր ձախ ափերի կողմը, այնքան է մոտեցել իրեն զուգահեռ և շատ մոտ հոսող Մեծամորի և Ջանգու գետերին, որ վերջիններս այլևս չեն հոսել գեպի արևելք, այլ թափվել են Երասխը: Այդ թեքումը տեղի է ունեցել գլխավորապես Մեծամորի և Ջանգու գետերի միջև ընկած և նրանց մոտ տարածության վրա, որի պատճառով և հնարավոր է եղել այդ երկու գետերին, միմյանցից անջատված, գատ-գատ հուններով թափվել Երասխը: Հակառակն ապացուցել հնաբավոր չէ, քանի որ, եթե ենթադրենք, թե Մեծամորին է իր ստորին հոսանքի ուղղությունը փոխել և անկախ Ջանգուից թափվել Երասխը, այն ժամանակ հարց կառաջանա, թե ինչու Ջանգուն չի շարունակել իր նախկին ընթացքը և Արտաշատի մոտ խառնվել Երասխին, քանի որ նախկին հոսանքի հունը կար և Ջանգուն միացած այլ վտակների

հետ, առանց որևէ արգելքի կարող էր նախկին բնթացքը շարունակել:

Արտաշատ քաղաքի շինությունն տեղի որոշման համար, բացի Մեծամորի գետի անունը հիշատակելուց, Մ. Խորենացին իր վերոհիշյալ հատվածում մի այլ վկայություն էլ է բերում.

... Եւր Երասիր և Մեծամորին են խառնվում և հավանելով այն բլուրը՝ քաղաք է շինում...¹ Նշանակում է, թե Արտաշատ քաղաքի շրջակայում, Երասիր գետի ձախ ափին, եղել է բլուր, որի գլխին հավանում է Արտաշես թագավորը և որոշում այնտեղ կառուցել իր մայրաքաղաքը: Բլրի անունը, ինչպես ասացինք, նա չի տալիս. այդ բլրի մասին հիշատակություն ենք գտնում Ադաթանգեղոսի պատմության մեջ, ուր նա հայտնում է, թե Տրդատ թագավորը ս. Գրիգորիին զանազան տանջանքների ենթարկելուց հետո, երբ խմանում է, թե նա իր հորը սպանող Անակի որդին է... Շրամայում է կապված ոտքերով, ձեռքերով և պարանոցով տանել նրան Այրարատ գավառը և Արտաշատ քաղաքի բերդի դղյակը հանձնել և ձգել ներքին վիրապը, որը սաստիկ խոր էր...²:

Այսպիսով պարզվում է, որ Արտաշատ քաղաքն ուներ դղյակ, ուր գտնվում էր բերդը, այսինքն՝ քաղաքական և ծանր հանցագործների բանտարկության տեղը: Այդ դղյակի բերդում Վիրապն էր կամ Խոր Վիրապը, որը կառուցված էր Մ. Խորենացու հիշատակած բլրի վրա: Հետագայում Խոր Վիրապը, կապված ս. Գրիգորի առասպելական չարչարանքների պատմության հետ, մեր մատենագիրների աշխատությունների մեջ հիշատակվում է իբրև հատուկ անուն՝ վանքի և ապա բլրի անուն:

Մեր հիշատակած վկայություններից և քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշատ քաղաքի շինության տեղի որոշման խնդրում հիմնական ելակետ կարող է ծառայել ներկայումս Խոր Վիրապի բլուրը. այդ բլրի վրա է կառուցված եղել

¹ Ա. Գ. Թ. անդեղոս, էջ 70—71: Եւր մասն տայր կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռք և կապեալ պարանոցաւ խաղացուցանել զնա յԱյրարատ գաւառ, և տալ զնա ի գղեակ բերդին Արտաշատ քաղաքի և իջուցանել ի Վիրապն ներքին, որ անհնարին էր խորութեամբ, էջ 112, 115: Ստ. Տ ա ռ ո ն ա ց ի (Ասողիկ) էջ 88. Մ. Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913, էջ 42. Թ. Ա ռ ժ ը ու ն ի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 159—160 և 300:

քաղաքական և քրեական հանցագործների բանառը, Բլուրն իր շրջապատով ծառայել է իրրի Արտաշատ քաղաքի դոյակի, հետևապես և դանդիլ է քաղաքի շրջափակում։ Այդ բլրի վրա է կառուցված եղել Արտաշատի միջնաբերդը, որը բաժանված է եղել բուն քաղաքից պարիսպներով։ Քաղաքն էլ ունեցել է իր առանձին պարիսպները, որոնք ընդարձակ տարածություն են ընդգրկել։ Քաղաքի պարիսպներից դուրս սփռված են եղել նրա արվարձանները։ Մեր կարծիքով Արտաշատ քաղաքը տարածված է եղել մի կողմից Խոր Վիրապի բլրից դեպի արևելք՝ Երասխ գետի ձախ ափին գուդահես, մյուս կողմից տարածվել է Խոր Վիրապի բլրից դեպի հյուսիս։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ

Հայաստանում ինքնուրույն և անկախ պետություն կազմակերպելու գործի սկզբին, Արտաշես Ա. թագավորի համար առաջնակարգ խնդիր էր, ինչպես առաջինք, նախ և առաջ օգտվելով Սելևկյան իշխանությունից հետո Անդրկովկասում և Փ. Ասիայում ստեղծված դրությունից՝ իր երկրի սահմաններն ընդարձակել և ապահովել նրա պաշտպանությունը։ Այնուհետև նա ձեռնարկում է ներքին բարեկարգության և շինարարության։ Կարևոր խնդիր էր նրա համար մայրաքաղաքի հարցը, և քանի որ թագավորության հաստատումից հետո երկրի սահմանները բավական ընդարձակվել էին, հետևապես կարիք էր զգացվում նոր մայրաքաղաք հիմնել մի այնպիսի շրջանում, որը կենտրոնական մասում լիներ և միևնույն ժամանակ ռազմական և առևտրական տեսակետից որոշ առավելություն ունենար։ Արտաշես թագավորը նոր մարդ չէր այդ երկրում. նախքան թագավոր դառնալը նա Սելևկյան իշխանության կողմից նշանակված էր այդ նույն երկրի կառավարիչ։ Բացի դրանից, մոտ երկու տասնյակ տարի նվիրելով իր երկրի սահմաններն ընդարձակելու գործին, նա ծանոթ պիտի եղած լիներ իր երկրի համարյա բոլոր կողմերին։ Հետևապես և նրա համար մի առանձին դժվարություն չէր կարող ներկայացնել մայրաքաղաքի տեղի ընտրությունը։ Իր նոր մայրաքաղաքը Արտաշեսը կառուցում է Արարատյան արգավանդ գաղտավայրում, իր երկրի կենտրո-

նախնի մասունք, կարավանային ճանապարհի վրա, արդյունավետ մի վայրում, որը ռազմական տեսակետից ևս պաշտպանվելու մեծ հարմարություն ուներ: Անշուշտ, նույն տեսակետով են առաջնորդվել Արտաշես Ա. թագավորից առաջ նաև Արեվելյան Հայաստանին իշխող Երվանդունիները, կառուցելով Արմավիրը և Երվանդաշատն այդ նույն դաշտավայրի արևմտյան հատվածում, նույնպես Երասխ գետի ափերին:

Աննիրալի Հայաստան գալու և նրա խորհրդով Արտաշատ քաղաքի կառուցման մասին առաջին անգամ հիշատակություն են քաղում Ստրաբոնի աշխարհագրության մեջ, ուր ասված է, թե Արտաքսատան (Արտաշատը) կամ Արտաքսիաստան ճիմնել է Աննիրալը Արտաքս (Արտաշես) թագավորի համար. նրա խորհրդով է հիմնված և Արքսատան¹: Ստրաբոնի աշխատության բնագրի բոլոր հրատարակիչները, որոնց թվում և Մարգիտին, վկայում են, թե վերոհիշյալ նախադասությունն ուրիշների կողմից է եղել ավելացրած Ստրաբոնի աշխատության ձեռագրերի լուսանցքում, իրրև բացատրություն կամ հավելված մի այլ նախադասության, որը հետագայում գրիչների կողմից մոտցվել է բնագրի մեջ: Ստեփաննոս Բյուզանդացին, որն ապրել է մեր թվականության 5-րդ դարի վերջին և, անշուշտ, օգտվել է Ստրաբոնից, ներկա գեպքում չէր կարող չհիշել Աննիրալի անունը, եթե Ստրաբոնի աշխատության մեջ նրա ժամանակ լիներ նրա անունը: Մինչդեռ Ստեփաննոսը պարզապես ասում է... «Պատմվում է, թե այս քաղաքը Արմենիայի թագավոր Արտաքսիան է շինել»²: Պլուտարքոսը նմանապես օգտվել է Ստրաբոնից և վերջինիս անունը քանիցս հիշում է իր գրվածքներում այլ կապակցությամբ: Եթե նա Աննիրալի Հայաստանում լինելու մասին հիշատակություն գտներ Ստրաբոնի աշխատության մեջ, անշուշտ, նրա անունը կտար և չէր ասի, թե «պատմում են»։ Նշանակում է, թե Պլուտարքոսի ժամանակ Ստրաբոնի սկզբնագրում դեռ մոտցված չի եղել հիշյալ հատվածը և Պլուտարքոսը ներկա գեպքում օգտվել է զրույցներից և կամ մի այլ անվստահելի աղբյուրից: Հույն և հռոմայեցի պատմիչներին հայտնի է եղել, որ Աննիրալը հռոմայեցիների դեմ վարած

¹ Проф. Я. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, стр. 38—39.

² Դ. վ. Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, Ստրաբոնի վերին..., էջ 489—490:

կռիվներում թեև վերջնական պարտություն էր մատնվել, բայց չէր դադարել հետամուտ լինել հոռմայեցիների դեմ իր պայքարը շարունակելու (195 թ. մ. թ. ա.), Հոռմի կողմից Կարթագեն ուղարկված պատգամավորությունը հաստատում է, որ Աննիրալը հարաբերություն մեջ է եղել Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս մեծի հետ: Աննիրալը հույս չունենալով, թե Կարթագենի ազդեցիկ մարդիկ կարող են իրեն պաշտպանել քաղաքական այդ ուղղության համար, երկյուղ կրելով նաև դավադրությունից՝ թաքնվում է նախ իր կալվածքում, իսկ երբ կարթագենացիները, ցանկանալով անխախտ պահել Հոռմի հետ կնքված պայմանը, որոշում են Աննիրալին քշել Կարթագենից և գրավել նրա բոլոր ունեցվածքը, Աննիրալը գաղտնի կերպով անցնում է նախ Կրետե և ապա Ասորիք՝ Անտիոքոս մեծի մոտ, և ամեն կերպ ձգտում է նրա աջակցությունը նոր կալիցիյա կազմել Հոռմի դեմ: 193 թ. (մ. թ. ա.) Աննիրալը Ասորիքից Կարթագեն է ուղարկում Տյուրոսցի Արիստոնին՝ համոզելու իր հայրենակիցներին միանալ հակահռոմեական կոալիցիային¹: Մագնեզիայի ճակատամարտից հետո (189 թ. մ. թ. ա.), Աննիրալը խույս է տալիս Բյութանիա, ուր նույն երկրի Պրուզի թագավորի և նրա հարևան իշխանությունների միացյալ ուժերի գլուխ անցնելով՝ հաջող կռիվներ է մղում Հոռմի դաշնակից Պերգամի Էվմեն թագավորի դեմ, բայց հետագայում Պրուզին դավաճանում է Աննիրալին և բարեկամական հարաբերություն հաստատելով Հոռմի սենատի հետ՝ կամենում է նրան հոռմայեցիներին հանձնել: Աննիրալն այդ իմանալով՝ ինքն իրեն թունավորում է: Պատմական այս տեղեկությունները նպատակով Աննիրալի համար ամենահարմար վայրը կարող էր հանդիսանալ Սելևկյան իշխանության մայրաքաղաք Անտիոքը, կամ առհասարակ Ասորիքը և Միջերկրականի մոտ գրետնված երկրները և ոչ թե, մեր կարծիքով, Հայաստանը:

Եվ վերջապես, Կոռնիլիոս Նեպոսը մի ամբողջ գիրք է նվիրել Աննիրալի կենսագրության: Այս աշխատության մեջ նա ոչ մի խոսք չի ասում Աննիրալի Հայաստան գալու մասին:

¹ Проф. Н. А. Машкин, Последний век Пунического Карфагени, Вост. Др. история, № 2, Москва, 1949, стр. 48.

Անիքալի կյանքի վերջին շրջանի մասին նա միայն հայտնում է, թե Անիքալը հայրենիքից հեռանալուց հետո, նախ դնացել է Կրետե, որտեղից անցել Բյութանիա, ուր և մեռել է¹։ Պլուտարքոսը, ի միջի այլոց, ավելացնում է, թե Անիքալը նկատելով այդ երկրում (Հայաստանում) հրաշալի և հարմար մի վայր, «չմշակված և բարձի թողի արված», այդտեղի հատակագիծը պատրաստում է Արտաշատ քաղաքի շինության համար։ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայությունը չի համապատասխանում իրականությանը։ Դժվար թե Արարատյան դաշտավայրը, հատկապես Արտաշատ քաղաքի շրջակայքը, նախքան այդ քաղաքի շինությունը խոսպան և բարձի թողի արված լիներ տեղական բնակչության կողմից 3-րդ—2-րդ դարերում, երբ ջրառատ Մեծամորին Հրազդանի և այլ գետերի հետ միացած, ինչպես և Ազատ գետը, հոսում էին մինչև Արտաշատ և ողողում նրա ամբողջ շրջակայքը։ Դվինի պեղումներից հայտնաբերված պղնձե-դարյան և ուրարտական շրջանի մնացորդները, Զվարթնոցի ավերակներում գտնված ուրարտական թագավոր Ռուսա Բ-ի արձանագրությունը, ինչպես նաև ուրարտական ամբողջ Թեյշեբաինում (Կարմիր-բլուրում) երևան հանված հացահատիկի, յուղաբեր բույսերի սերմերի և խաղողի կորիզների մնացորդները պարզ ցույց են տալիս, թե դեռևս շատ վաղ ժամանակներից սկսած Արարատյան դաշտավայրը, հատկապես Վաղարշապատից մինչև Արտաշատի շրջակայքն ընկած տարածությունը, մշակման ենթակա է եղել, և հիշատակվում են այդ վայրերում խաղողի ու ծառապտղի այգիներ, արհեստական անտառ և ջրանցք²։ Ավելի ուշ շրջանում մենք տեղեկություն ունենք նաև ակնանատեսի վկայությունից։ Դ. Փարպեցին բնիկ Արարատյան նահանգի Արագածոտն գավառի Փարպի գյուղիցն էր. ապրել է 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, մի քանի տարի շարունակ եղել է Վաղարշապատում ս. Գրիգորի տաճարի փակակալ։ Ամիդից վերադառնալուց հետո էլ նա տեսակցել է Վահան Մամիկոնյանի հետ Դվինում, հետևապես նա շատ մոտ և լավ ծանոթ է եղել Արարատյան դաշտավայրին։ Նրա ժամանակ Մեծամորին հոսում էր մինչև Արտաշատ։ Իր պատմության մեջ նա մի քանի էջ է

¹ Դ. վ. Ինճիճյան, Ստորագրություն..., էջ 490:

² Մեսրոպ վ., էջմիածին և հայոց հնագոյն եկեղեցիները, Ազգ. Հանգես, 15-րդ Գ. գիրք, Թիֆլիս, 1907, էջ 123—127:

նվիրում Արարատյան դաշտավայրի բուսականության փաթեթաձևության, հողի առատ բերքատվության, որսի կենդանիների, թռչունների և ձկների բազմության և հոսող ջրերի անբավության¹։ Այդ բանաստեղծական նկարագրությունը, անշուշտ, սրռչ չափազանցություն է պարունակում, բայց և այնպես ականատես պատմիչն իրականության մոտ պատկեր է տալիս, քանի որ մինչև այժմ էլ Արարատյան դաշտավայրի այն մասը, որը ենթակա է ոռոգման, բերքատվությամբ առատ և այգիներով ու բուսականությամբ փաթեթավ է։ 4—5-րդ դարում ապրող հռոմեացի Նեղինակ Ամսերեսո Հերոնիմոսին իր՝ «Եսասյու մարգարեության մեկնաբանություն» մեջ Արարատյան դաշտավայրի մասին հայտնում է. «Արարատը մի հարթություն է Հայաստանում, որի միջով հոսում է Արաքսը, արատառվոր պտղաբեր, որը գտնվում է մինչև այդ վայրը ձգվող Տավրոսյան լեռների ստորոտներում»²։ Ինչպես երևում է, Ամսերեսոը Հայկական Պարը (Ալլի դաղը) համարում է Տավրոսյան լեռների ճյուղավորություն։ Նույնն է կղել Արտաշատի շրջակայքը նաև մեր թվականությունից առաջ 2-րդ դարում, քանի որ Մեծամորին իր ընթացքը փոխել է 6-րդ դարից ոչ առաջ, հետևապես և Պլուտարքոսի այն կարծիքը, թե Արտաշատ քաղաքի վայրը չօգտագործված և բարձի թողի է կղել արված տեղական բնակչության կողմից, ճիշտ համարել չի կարելի։ Թ. Մոմզենը, ինչպես և մի քանի այլ մասնագետներ Աննիրալի Հայաստան դալու և Արտաշատի նրա միջոցով կառուցվելու մասին տեղեկությունը խիստ կասկածելի և անհիմն են համարում։ Ակադ. Մանանդյանի կարծիքով, այդ տեղեկությունը առասպելական բնույթ է կրում³։

Եվ վերջապես Արտաշատի շինությունն Աննիրալին վերագրող պատմադետները մոռանում են մի գլխավոր հանգամանք, այն, որ Արտաշատի կառուցման ժամանակ (նրանց ենթադրությամբ 170—160 թթ. մ. թ. ա.) Աննիրալը մեռած էր. նա ծընվել է 247 թ. (մ. թ. ա.), ապրել է 65 տարի և մեռել 183 կամ

¹ Դ. Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1904, գրվող Ա. էջ 9—11։

² Вест. Др. истории, № 4, Москва, 1949, ч. II стр. 230. В. В. Латышев, Изв. др. писателей о Скифии и Кавказе, ч. II, Латинские писатели, Евсевий Иероним: Толкование на пророка Исаю, стр. 230.

³ Проф. Я. Манандян, О торговле..., стр. 39, նույն տեղում Т. Момзен, Römische geschichte, b, V, Berlin, 1886, p. 497.

ամենատուշը 182 թ. (մ. թ. ա.): Եթե մինչև անգամ ընդունելու լինենք Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունը, որ Աննիրայը եղել է Հայաստանում, դա կարող է լինել միմիայն Անտիոքոսի պարտությունից անմիջապես հետո, այն էլ կարճ ժամանակամիջոցով, րայց նա ոչ մի կապ չէր կարող ունենալ Արտաշատ քաղաքի շինության հետ:

Ներկա դեպքում կարևոր նշանակություն ունի մեզ համար և Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկությունը Արտաշատի շինության վերաբերյալ. նա պարզապես շեշտում է, թե... Շավելի ևս ինքն իրենից է հորինում ինչպես արքայանիստ քաղաք¹:

Արտաշատը կառուցվում է Արարատյան դաշտավայրում, Երասխ գետի ձախ ափին, այնտեղ, ուր Մեծամորին կամ Սև ջուրը թափվում է Երասխը, այդ երկու գետերի խառնարանի շրջանում կազմված թերակղզու վրա, ուր գտնվում էր նաև Արտաշատի զոյակը հանդիսացող Խոր Վիրապ կոչվող բլուրը: Մայրաքաղաքը երեք կողմից շրջապատված է եղել Երասխ և Մեծամորի գետերի ջրերով: Ինչպես վերևը ցույց տվինք, Մշխարհացոյցի՝ հեղինակի վկայությամբ, որ միանգամայն ճիշտ կարելի է համարել, Արտաշատը շինված է եղել Մեծամորի (իսկ հետագայում Ազատ) գետի և Երասխի խառնարանի մոտ գտնված թերակղզում և ոչ թե Երասխի մի ոլորապտույտից կազմված թերակղզու վրա: Ստրաբոնի և Տակիտոսի վկայությամբ, քաղաքը շրջապատող ջրերի ափերին զուգահեռ կառուցվում են քաղաքի պարիսպները, իսկ չորրորդ կողմից, ուր պարանոցն էր, քաղաքն ամրացվում է խրամով և պատվարով: Քաղաքի պարիսպները, Տակիտոսի վկայությամբ, ընդարձակ տարածություն էին ընդգրկում, այնքան ընդարձակ, որ հոռմայեցի զորավար Կորբուլոնը հնարավոր չի գտնում փոքրաթիվ զորք թողնել այդտեղ քաղաքի պաշտպանության համար: Մ. Խորենացու վկայությամբ, քաղաքը շինվում է արագությունով: Խոր Վիրապի բլուրն իր գերքով գերիշխող էր շրջապատի վրա, հետևապես և կարելի է ենթադրել, որ միջնաբերդը կառուցված էր այդ բլրի վրա, մասնավորապես որ այդտեղ նկատելի են միջնադարյան շենքերի և պարիսպների հետքեր: սակայն այդ խնդիրը կարելի է պարզել միմիայն հետախուզական պեղումների միջոցով: Քաղաքի գլխավոր դռներից կողմնակի տեղեկություն ունենք երեքի մա-

¹ Մ. Խորենացի, Բ. գիրք, գլ. ԽԹ, էջ 177:

սին միայն. այդ դռներից մեկը շինված էր քաղաքի հարավային կողմի պարսպի մեջ, Տափերական կամրջի գիմացը, որտեղով երթևեկելու թյուն էր կատարվում թե՛ դեպի արևելք՝ Իրան, և թե՛ դեպի արևմուտք ու հարավ-արևմուտք՝ Փ. Ասիայի և Ասորիքի կողմերը։ Քաղաքի երկրորդ դուռը գտնվում էր արևմտյան պարսպի մեջ, Մեծամորի գետի վրա կառուցված կամրջի գիմացը, որտեղով ճանապարհն անցնում էր Երվանդաշատ, Արմավիր, հետագայում՝ Վաղարշապատ և Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան կողմերը։ Արտաշատի հյուսիսային կամ պարանոցածե ցամաքի կողմը շինված պարսպի մեջ կար մի երրորդ դուռ, որտեղով անցնում էր մի այլ ճանապարհ դեպի Գառնի ամրոցը և Հայաստանի հյուսիսային կողմերը. թեև այդ մասին պարզ վկայություն չկա պատմական աղբյուրներում, մենք պետք է հիշենք այն փաստը, որ հետագայում, երբ Խոսրով Կոտակը անտառ է անկել տալիս Գառնիից մինչև Արտաշատ քաղաքը և Երասխ գետը, այդ անտառը Դվինի բլրի մոտ երկու մասի է բաժանում և ամեն մի մասն առանձին պարսպապատում, թողնելով նրանց միջև պողոտա, անշուշտ, դեպի Գառնի և հյուսիսային այլ վայրեր երթևեկելու համար։ Այդ պողոտան սկսվում էր ուղղակի Երասխի ափից, Տափարական կոչված կամրջից և անցնելով Արտաշատ քաղաքի միջով, դուռն էր գալիս քաղաքի հյուսիսային դռնից և ձգվում դեպի Գառնի. և երբ հետագայում Արտաշատը կարցնում է իր նշանակությունը, իբրև մայրաքաղաք կամ միջազգային առևտրի գլխավոր հանգույց, և Դվինն է դեր խաղում, Արտաշատի հյուսիսային պարսպի մեջ շինված այդ դուռը մեր պատմագիրներից ոմանք (ինչպես թ. Արծրունին) Դվինի դուռն են անվանում, ցույց տալու համար, որ այդ դռնով ճանապարհն անցնում է դեպի Դվին¹։

Արտաշատ մայրաքաղաքի ներքին շինարարության համընթաց կառուցվում են նաև հեթանոսական տաճարներ կամ մեհյաններ, շինվում են բազիլիկներ՝ նվիրված աստվածներին, ուր դրվում են նրանց անդրինները. պաշտամունքի առարկաներ էին արևը և լուսինը. Ագաթանգեղոսը պատմում է, թե երբ Քրիստոնեությունը տարածելու կապակցությամբ Գրիգոր Լուսավորիչը զորքով դիմում է Արտաշատ հեթանոսական տաճարները

¹ Թ. Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Կ. Պոլս, 1852, էջ 336—337։

կործանելու և քրիստոնեական եկեղեցիներ հիմնելու, ճանապարհին նա ավերել է տալիս քրմերի գիտության դպիր Տիր աստվածի մեհյանը, Արտաշատի մերձակայքում՝ Երազամուշն դից վայրերը, իսկ բուն Արտաշատ քաղաքի մեջ այդ նույն քաղաքի հովանավոր Անահիտի բազինը։ Այստեղ քրմերը մեծ դիմադրություն են ցույց տալիս. Գրիգոր Պարթևին հաջողվում է հրդեհի մատնել Անահիտին նվիրված տաճարը, հիմքից քանդել տալ բազինը, գրավել բոլոր գանձերը, տաճարին պատկանող պատակերտները և այնտեղ ծառայող ու պաշտոնավարող սպասավորներին, քրմերին դարձնել քրիստոնեական եկեղեցու սպասավորներ և նրանց տնտեսականն ապահովել՝ Անահիտի տաճարից գրավված շարժական և անշարժ կալքով¹։

Արտաշատում հեթանոսական տաճարների մասին մի քիչ ավելի բնդարձակ տեղեկություն է տալիս Մ. Խորենացին. նրա վկայությամբ Արտաշեսը մեհյաններ է շինում Արտաշատում և Բագարանից այնտեղ փոխադրում Արտեմիդի արձանը, և հայրենի բոլոր կուռքերը, իսկ Ապոլլոնի արձանը նա կանգնեցնել է տալիս քաղաքից դուրս, ճանապարհի մոտ։ Հիշյալ աստվածների արձանները Արտաշես Ա. թագավորի ժամանակ արդեն Հայաստանում էին գտնվում և ղեկեղված էին Արմավիր քաղաքում։ Հունական աստվածների պաշտամունքը Հայաստանում հետևանք էր հելլենիստական կուլտուրայի խոր ազդեցության. հայ ժողովուրդը հունական աստվածներին նույնացնում էր իր համապատասխան աստվածների հետ և պաշտամունքի առարկա դարձնում, ինչպես Արտեմիդին՝ Անահիտի հետ, Ապոլլոնին՝ Տիրի հետ, և այլն։

Մի այլ կապակցությամբ Մ. Խորենացին հայտնում է, թե հայոց Խոսրով թագավորի սպանությունից հետո, Արտաշիր Սասանյանը մտնում է Հայաստան և Արտաշատ քաղաքում կործանում բոլոր հեթանոսական աստվածների արձանները. «Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակն էր պատրաստել տվել իր նախնիների պատկերով, արեգակի և լուսնի հետ միասին և որոնք Արմավիրում էին, փոխադրվում են Արմավիրից Բագարան և ապա Արտաշատ, այն բոլորը կործանում է Արտաշիրը»²։ Պարզ է, որ

¹ Ա գ ա թ ա ն դ ե դ ո ս, էջ 404։

² Մ. Խորենացի, Բ. գիրք, Հէ. գլ., էջ 216.

«Բայց զանգրխն», զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանգերձ արեգակաւն և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեաց յԱրմաւրոյ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիրը»։

վերոհիշյալ հեթանոսական տոճարները միանգամից Արտաշես Ա. թագավորի ժամանակ չկառուցվեցին, այլ քաղաքի շինության հետ սկսվեցին և հետագայում դրանց թիֆն ավելացավ:

Մայրաքաղաքի բնակչության թիվը շատացնելու և արհեստներն ու առևտուրը զարգացնելու համար, Արտաշես Ա.-ն իր նոր քաղաքն է փոխադրում այն գերի հրեաներին, որոնք Երվանդ թագավորի օրով Արմավիրից Երվանդաշատ էին տարվել, ինչպես նաև Երվանդաշատ քաղաքի բոլոր գեղեցիկությունները, որ Արմավիրից էին տարվել այնտեղ, և կամ ինքը Երվանդ թագավորն էր պատրաստել տվել, փոխադրում է Արտաշատ: Արտաշես թագավորը ևս իր կողմից արքայանիստ քաղաքին վայել զանազան շինություններ է պատրաստում: Այսպես է վերջացնում Արտաշատ քաղաքի կառուցման վերաբերյալ իր նկարագրությունը Մ. Խորենացին¹:

Արտաշատում, իրեն հելլենիստական տիպի քաղաքում, կառուցվում է թատրոն, որի մասին հայանում են օտար հեղինակները քիչ ավելի ուշ ժամանակ. այսպես, Արտավազդ Բ. թագավորի օրով (մոտ 53—33 թթ. մ. թ. ա.) Արտաշատ քաղաքի թատրոնում հույն տրագիկ Յազոնի. գլխավորությամբ դերասանական խումբը ներկայացնում է Էվրիպիդեսի «Բաքոսյանները» ողբերգությունը. ինքն Արտավազդ թագավորը ևս գրում է ողբերգություններ, որոնք խաղացվում են նույն քաղաքի թատրոնում²:

Արտաշատ քաղաքի, ինչպես և Արտաշիսյան հարստության թագավորների անուններով մեր ձեռքը հասած դրամներին պարզվում է, որ այդ քաղաքում դրամահատության համար շինված է եղել փողեքանոց դեռևս Արտաշես Ա. թագավորի ժամանակ. այդ դրամներին երկուսը, որ պղնձից են պատրաստված, կրում են հատկապես Արտաշատ քաղաքի անունը հունական արտասանությամբ և տառերով՝ ΑΡΤΑΣΑ[ΤΑ]³:

Արարատյան դաշտավայրն առհասարակ, համեմատած պատմական Հայաստանի այլ վայրերի հետ, մեծ առավելություններ է ներկայացնում տնտեսական զարգացման համար. ամենագլու-

¹ Խորենացի, Բ. դրբ. ԽԹ. ԳԼ., էջ 176—177:

² Ա. Կ. Դ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 243 (Plut. Crassus, XXXIII, 1):

³ ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմական թանգարանի Դրամադիտական բաժնի մատյան, № 5374 և 8926:

խափորն տղտեղ հոսող ջրերի ու ոռոգման համար գործադրված միջոցների առկայությունն է։ Առանձնապես խոսելով Արարատյան դաշտավայրի այն շրջանի մասին, ուր շինված էր Արտաշատը, պիտի նկատել, որ կլիման մեղմ է, հոսող ջրերով բավական հարուստ։ Մեծամորին, Քասախը, Ջանգուն և վերջապես Աղատ գետը միախառնված՝ առատ ջուր էին մատակարարում Արտաշատի ամբողջ շրջանին։ Կասկածից զուրկ է, որ խորով Կոտակ թագավորն առանձնապես այդ հանգամանքը նկատի ուներ, երբ հրամայում էր անտառ տնկել Գառնի բերդից մինչև Նրասխի ափը, մոտ 35—40 կիլոմետր տարածությամբ։

Արտաշատ մայրաքաղաքի տնտեսական զարգացման համար մեծ կարևորություն էր ներկայացնում նաև տարանցիկ առևտրի կարավանային ճանապարհը, որը դեռևս վաղ ժամանակներից անցնում էր Արարատյան դաշտավայրի միջով՝ Նրասխ գետի աջ ափով, այն վայրի մոտով, ուր կառուցվում է Արտաշատը։ Արտաշիսյան թագավորության նախորդ շրջանում, ինչպես և նրանից առաջ, Արարատյան դաշտավայրում և նրա մերձակայքում հիմնված բերդաքաղաքները՝ Արմավիրը, Նրվանդաշատը, Բաղարանը, Վարդգեսավանը և այլն, տարանցիկ առևտրի ճանապարհով կապված էին մի կողմից Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի, իսկ արևմտյան կողմից՝ Փ. Ասիայի և Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերի մոտ գտնվող քաղաքների հետ. բացի դրանից տարանցիկ առևտրի այդ ճանապարհն Արտաշատ քաղաքի մոտ ճյուղավորվում և ձգվում էր զանազան ուղղությամբ՝ կապվելով Հայաստանի ներսում շինված նշանավոր քաղաքների և կայանների, ինչպես և նույն ուղղություններով արտաքին շուկաների հետ։ Այդ հանգամանքի շնորհիվ Արտաշատում, իբրև տարանցիկ առևտրի գլխավոր հանգուցյում, մաքս էր դանձվում ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից։ Նշանակում է, թե կար և մաքսատուն։ Արտաշատի շուկայում տեղի էր ունենում ապրանքափոխանակություն, իսկ Արտաշիսյան թագավորության շրջանում հնչուն դրամի մուտքն ավելի ևս օգնում է Արտաշատի առևտրի աշխուժացման. այդտեղ են կենտրոնանում արհեստավորներն ու առևտրականները, զարգանում է աստիճանաբար և տեղական արդյունագործությունը։

Թե ինչ կարևոր դեր էր վիճակված Արտաշատ քաղաքին տարանցիկ առևտրի արտաքին շուկաների և Հայաստանի ներսում կառուցված քաղաքների տնտեսության և առևտրի զարգացման մեջ,

այդ մասին կարևոր տեղեկություններ ենք գտնում Պետինգերյան ուղեցույց-քարտեզում, որի հեղինակն է համարվում աշխարհագրագետ Կաստորիոսը և որը կազմված է համարվում չորրորդ դարի երրորդ քառորդում: Հռոմայեցի հեղինակը կազմելով այս քարտեզը, անշուշտ, աչքի առաջ ունեն ալեկի գործնական նպատակ. նրա ցանկությունն է եղել որոշ ծառայություն մատուցել իր հայրենակիցներին, որոնք վաղուց արդեն մուտք էին գործել Մերձավոր Արևելք, շահագրգռված էին այգտեղի առևտրով, տեղական արդյունադրծություններ, քաղաքների անտեսական վիճակով և այդ ամենի հետ կապված կարավանային ու ուղղմական ճանապարհներով: Արտաշատ քաղաքն, ըստ այդ քարտեղի, տարանցիկ առևտրի հյուսիսային ճանապարհի վրա ընկած կարևոր հանգույցներից մեկն է հանդիսանում, իսկ Հայաստանի շատ քաղաքների համար ամենագրելիավոր և կենտրոնական հանգույցը կարելի է համարել, որտեղից զանազան ուղղությամբ հինգ կարավանային կամ ուղղմական ճանապարհներ էին ձգվում: Այդ ճանապարհներից մեկը Արտաշատից ուղղվում էր դեպի Փ. Ասիայի Սատաղ (Սատալա) քաղաքը, որը մոտ 600 կիլոմետր հեռու էր գտնվում և անցնում էր Հայաստանի հեռեկալ հանգույցային կայաններով՝ Փառախոտ, Յուլիերտ, Բազավան, Արամանա, Անտաք, Վանանդ, Խաղտոյառիճ և Սատաղ:

Կարավանային երկրորդ ճանապարհն սկսվում էր Արտաշատից և վերոհիշյալ գծով շարունակվելով մինչև Բազավան՝ անցնում էր Դիդեմ, Հարք, Ծումբ, Դոնեվանք, Կիլգիլ, Ջյունակերտ և Տիգրանակերտ:

Երրորդ գիծն Արտաշատից ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք և հասնում Սև ծովի արևելյան ափը՝ Սևաստոպոլիս և անցնում էր, ըստ ահագ. Հ. Մանանդյանի, ներկայիս Աշտարակ, Կոնդախսազ, Ղանլիճա, Խոսովիա, Կուր գետը, Զեկառի լեռնանցքը, Ռիոն գետը և ապա Սևաստոպոլիս:

Արտաշատից սկսվող ճանապարհների չորրորդ ուղղությունը դեպի հարավ-արևելք էր և անցնում էր Ուրտապու, Արտաղ, Նուարսակ, Խոյ, Տասվիջ և հասնում Պարսք¹:

¹ Պետինգերյան քարտեղի և Արտաշատից զանազան կողմեր ձգվող ճանապարհների վերաբերյալ տեղեկությունները քաղված են ահագ. Հ. Մանանդյանի «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» գրքից, Երևան, 1936, էջ 85—114, 135 և 172:

Հինգերորդ գլխի Սրտաշատից ուղղվում էր դեպի հյուսիս և հասնում ՄրՎակախուման իրերիայի գլխավոր քաղաք Արմաստիկան (Արմազիսցիխե), որ գտնվում է Մցխեթի մոտ, ոչ հեռու այն տեղից, ուր Արագվան թափվում է Կուր գետի մեջ։ Այս ճանապարհն անցնում էր Սեանի լճի մոտով դեպի Դիլիջան, Աղստե և Արմաստիկա¹։

Կարավանային այս հինգ ուղղությունները ցույց են տալիս, թե ինչպիսի տարանցիկ առևտրական ճանապարհները հանգստեցային կենտրոնն էր հանդիսանում Սրտաշատը և ինչպես կարող էր տնտեսապես բարգավաճել։ Դժբախտաբար Պետինգերյան ուղեցույց, քարտեզի վրա Հայաստանում հիշված հանգստեցային գլխավոր և երկրորդական կայանների անունների զգալի մասն այնքան է աղավաղված, որ դրանց տեղերը հայտնի չեն, մի մասն էլ ենթադրաբար է որոշվում, բայց և այնպես չնայելով այդ թերություններին, Արտաշատից ձգվող ճանապարհների ուղղությունը և վերջնական կայանների տեղերը կասկածի ենթակա չեն։

Հելլենիստական շրջանում առևտրի տեսակետից Հայաստանը սերտ կապեր ուներ արևելյան կողմից Մարաստանի (Մեգիսի) հետ, որն իր հերթին Պարսկաստանի վրայով կապված էր Հնդկաստանի և Բակտրիայի հետ. վերջին այս երկրներից արտածվում էին մետաքս, մետաքսե գործվածքներ և զանազան համեմունքներ դեպի Փ. Ասիայի քաղաքները և Սև ծովի հարավային և արևելյան ափերին գտնվող քաղաքների շուկաները։ Նույն ուղղությամբ արևմուտքից դեպի արևելք էին ուղարկվում մետաղներից պատրաստած գործիքներ, ապակյա սրվակներ, կավե նկարազարդ անոթներ և այլն։ Տարանցիկ առևտրի այդ ճանապարհներն էին, սր վաղ ժամանակներից սկսած մեծ կարևորություն ունեին նաև Հայաստանի առևտրական և առհասարակ տնտեսական կյանքի զարգացման համար։

Արտաշատն այդ շրջանում անմիջական կապ ուներ Մարաստանի (Մեգիսի) ավելի հին և աղա հելլենիստական ժամանակաշրջանում կառուցված քաղաքների՝ Էկրատանի և Ատրեպատականի Գանձակի հետ²։ Այսպիսով կային նպաստավոր պայմաններ Արտաշատ քաղաքի տնտեսական զարգացման համար։

¹ Markwart. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1929, стр. 63.

² Проф. Я. М а н а н д я н, О торговле..., стр. 22—23, 39, 42, 47, 84—85.

Հոռմայեցիները թեև 190 թ. (մ. թ. ա.) սկսած ոտք էին դրել Միջերկրական ծովի արևելյան առափնյա երկրներին, ինչպես և Փ. Ասիայի մի քանի իշխանությունների հողերի վրա, սակայն մինչև առջին դարի սկիզբը (մ. թ. ա.) նրանք դեռ զբաղված էին քաղաքականություն կամ զենքի ուժով այդ վայրում հիմնական բազա ստեղծելու իրենց հետագա դրավումների համար. ուժեղ բախումներ դեռ չէին սկսվել Արևելքի այդ ժամանակ համեմատաբար ավելի ուժեղ պետությունների՝ պարթևների, Պոնտոսի և Հայաստանի թագավորությունների դեմ:

Պլուտարքոսը Հայաստանի վրա Լուկուլլոսի կատարած արշավանքի կապակցությամբ Արտաշատն տնվանում է «Հայաստանի Կարթագեն», մի այլ տեղ՝ «Մեծ և շատ գեղեցիկ»։ Սակայն Արտաշատի այդ շրջանի տնտեսական կյանքի, ներքին արտագրություն և միջազգային առևտրի մասնակցության չափերի մասին տեղեկությունները պակասում են։ Մենք ունենք միայն Ստրաբոնի, Պլինիոս ավագի և բժ. Դիոսկորիդի համառոտ տեղեկություններն առհասարակ մեր թվականությունից առաջ Չ-րդ և 1-ին դդ. Հայաստանի միջազգային առևտրին մասնակցելու և Հայաստանից արտասահման ուղարկվող աղբյուրներից մի քանիսի մասին. այդպես՝ Պլինիոս ավագը թվում է Հայաստանից արտաքին շուկա արտահանվող մի քանի բույսերի, ներկերի և թանկարժեք քարերի անուններ, որոնց մի մասը, անշուշտ, ձեռք էր բերվում Արտաշատում կամ նրա շրջանում, ինչպես ներքին և արտաքին շուկաներում շատ տարածված որդան կարմիր ներկը:

3. ԱՐՏԱՇԱՏԸ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ՀԱՐՄՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Արտաշատի հիմնադիր Արտաշես Ա-ի մահվան ճիշտ թվականը հայտնի չէ։ Դիոգորոս Սիկիլիացու վիպությունը իրեն Մարաստանի (Մեդիայի) թագավոր համարող Տիմարքոսը 161 թ. (մ. թ. ա.) դաշն է կնքում Արմենիայի թագավոր Արտաքսիասի (Արտաշեսի) հետ՝ Սելևկյանների դեմ կռվելու համար. նշանակում է, թե նա մեռած կարող է լինել հիշյալ թվականից հետո. քնդունված կարծիքն այն է, որ նա մեռել է 160 թ. (մ. թ. ա.)¹:

Արտաշես Ա-ից հետո, մոտ 65—70 տարվա մի շրջան մութ է մնում հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Մ. Խորենացու ավան-

¹ Ակադ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ. և Հոռմը, Երևան, 1940, էջ 25:

դուժյուներին ու առասպելներից հյուսած պատմությունը Արտաշեսի հաջորդների և նրանց գործունեության վերաբերյալ, բավարար համարել չի կարելի։ Օտար հեղինակների կցկտուր տեղեկությունների վրա հիմնված բանասիրական մի քանի երկերում այն կարծիքն է հայտնված (Ռայնաք, ակադ. Հ. Մանանդյան), որ Արտաշես Ա-ին հաջորդում է նրա որդի Արտավազդ Ա-ն, իսկ վերջինիս՝ իր եղբայր Տիգրան Ա-ն, Ապպիանոսի վկայությամբ, ահա այս Տիգրանի որդին էր Տիգրան Բ-ն։ Վերջինիս նկատմամբ Յուստինոսն ասում է, թե Պարթևաց թագավոր Միհրդատ Բ-ն (123—88 թ. մ. թ. ա.) կռիվ է մղել հայոց Արտավազդ թագավորի դեմ և նրա որդի արքայազն Տիգրանին պատանդ վերցրել¹, թե ի՞նչ պայքարի հետևանք էր պարթևների և հայերի կռիվը, պարզ չէ. դա չի հաստատվում նաև Յուստինոսի, այն վկայությամբ, որ իբր թե պարթևների Միհրդատ Բ-ն պատերազմել է հայոց Արտավազդ Ա. թագավորի դեմ, քանի որ Ապպիանոսի վկայությամբ Միհրդատ Բ-ն կռվից հետո պատանդ է վերցնում թագավորի, այսինքն՝ Տիգրան Ա-ի որդի Տիգրանին (Բ), իսկ Արտավազդ Ա-ն հանդես է գալիս իբրև Տիգրան Բ-ի հորեղբայրը։ Նշանակում է, թե Միհրդատի կռիվը Տիգրան Ա-ի դեմ միայն կարող էր լինել։

Իր հիմնարկությունից մինչև Տիգրան Բ-ի թագավորության սկզբնական շրջանը թե հայ և թե օտար աղբյուրները ոչինչ չեն հիշում Արտաշատ քաղաքի մասին։ Կարելի է ենթադրել միայն, որ Պարթևների Միհրդատ Բ-ի հետ խաղաղության դաշն կնքելով՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը շարունակում էր իր դերը կատարել իբրև Արևելքի և Արևմուտքի միջև տարանցիկ առևտրի հյուսիսային գծի վրա գտնվող գլխավոր հանգույցներից մեկը, որով շահագրգռված էին անշուշտ նաև Պարթևները։ Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորի բարեկամական դաշնադրությունը Մարաստանի (Ատրպատականի Մեդիայի), Իրերիայի և Մեծ Հայքի հետ, ինչպես Ռայնաքն է շեշտում, մասամբ կարելի է բացատրել նրանով, որ Պոնտոսի թագավորը ձգտում էր առևտրական սերտ կապեր ստեղծելով արևելյան հարևան պետություններին հետ՝ նրանց երկրների միջև անցնող տարանցիկ առևտրի ճանապարհները միացնել իր երկրի քաղաքների, մասնա-

¹ Ակադ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ. և Հոմեր, Երևան, 1940, էջ 27:

վանդ ծովամերձ նավահանգիստ քաղաքների հետ, իր երկրի առևտրի զարգացման համար¹։ Այդ տեսակետից Մեծ Հայքի քաղաքներից ամենագլխավոր գերը կարող էր խաղալ Արտաշատ մայրաքաղաքը²։

Տնտեսական և առևտրական, ինչպես և բնակչության բազմաճանաչ տեսակետից, Արտաշատն ուժեղ թափ է ստանում Տիգրան Բ-ի թագավորության առաջին մի քանի տասնամյակի ընթացքում։ այդ միապետի գեպի արտաքին երկրորդներ կատարած արշավանքների հետևանքով մեծ քանակությամբ բնակչություն է տեղափոխվում Հայաստանի մի քանի քաղաքները, որոնց թվում նաև Արտաշատ, ինչպես կոգնակի կերպով կարելի է եզրակացնել Փ. Բուզանդի և Մ. Խորենացու այլ կուպակությունամբ հաղորդած տեղեկությունից³։ Դրանց մեջ գերակշռող թիվ էին կազմում արհեստավորներն ու վաճառականները։ Մասամբ դրանով կարելի է բացատրել հույն և հռոմայեցի⁴ ժամանակով ավելի մոտ պատմագիրների վկայությունը Արտաշատի ընդարձակման և բարգավաճման մասին։ Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին, ինչպես և Կապադովկիայի հարավ-արևելյան մասի ու Եփրատի աջ ափին գտնվող Մելիտինե վաճառատան քաղաքի գրավումն այն դրական արդյունքն ունեցան հատկապես Արտաշատի տնտեսական և առևտրական զարգացման տեսակետից, որ այդ ուղղությամբ Արտաշատը հաղորդակից դարձավ նաև Միջագետքի հյուսիսային և Աղձնիքի հարավային կողմից գեպի Կապադովկիա անցնող «արքունական» տարանցիկ առևտրի ճանապարհին։ Ծոփքի մի քանի քաղաքները դեռ վաղ ժամանակներում այդ ճանապարհի հետ կապ ունենալով՝ կուլտուրապես և առևտրի տեսակետից ավելի բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում։ Բացի դրանից, Դաշտային Կիլիկիայի, Ասորիքի և Փյունիկիայի նվաճումը Տիգրան Բ-ի կողմից այն հետևանքն ունեցավ, որ «արքունական» ճանապարհի հարավային գլխավոր գծի տարանցիկ առևտրից ստացած մաքսը, ինչպես և հպատակ երկրներին դանձած հարկը մտնում էր արքունի գանձարանը, որ պահվում էր մեծ մասամբ Արտաշատում և արքունի մի քանի բերդերում, իսկ հետագայում նաև Տիգրանակերտում։ Այսպիսով

¹ Проф. Я. Манандян, О торговле и городах Армении, стр. 48—49.

² Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, Գ. գիրք, գլ. Լե., էջ 360, Փ. Բուզանդ, Դիրք զարուսթեան, գլ. ԾԵ.:

ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ Արտաշատի տնտեսական և առևտրական զարգացման համար: Թե թնչ հարստություն էր կուտակված միայն Արտաշատում և Տիգրանակերտում Տիգրան Բ-ի իշխանության սկզբնական շրջանում, կարելի է գաղափար կազմել նրանից, որ երբ 69 թ. (մ. թ. ա.) Լուկուլլոսը գրավում է Տիգրանակերտը, արքունի գանձարանից նա վերցնում է մոտ 15 միլիոն ուլրլի ոսկու արժեքով (իսկ գանձերի մի մասն էլ Տիգրանը հետն էր տարել): Պոմպեոսն Արտաշատ մտնելով և խաղաղություն գաշն կնքելով՝ իրրե պատերազմական սուղանք Տիգրանից ստանում է մոտ 12 միլիոն ուլրլու արժողությամբ ոսկի, բացի այն գումարից, որ Տիգրանը վճարում է հումեական վիճվորներին և զորապետներին:

Արտաշատի, իրրե միջազգային առևտրի հանգուցային դըլխավոր կենտրոնի մասին, հիշատակություն ենք գտնում ավելի ուշ շրջանից՝ Յուստինիանոսի ժամանակվանից. 408/409 թ. էդիկտից հայտնի է, որ Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև միջազգային առևտրի համար կնքված դաշնագրությամբ այդ երկու պետությունների մեջ առևտուրը թույլ է տրվում երեք որոշ կետերում՝ Հյուսիսային Միջագետքով անցնող տարանցիկ առևտրի ճանապարհին պարսիկները ապրանքների մաքսը գանձում էին Նիզիդին (Մծրին) քաղաքում, Բյուզանդիան՝ Կալքիսիում քաղաքում, իսկ Հայաստանի վրայով անցնող տարանցիկ առևտրի դժի վրա մաքսը գանձվում էր Արտաշատ քաղաքում: Այդ համաձայնությունը կայացել էր 387 թ. պայմանագրի հիման վրա, երբ Հայաստանը բաժանվում է Հռոմի և Պարսկաստանի միջև, սակայն, ինչպես իրավացի կերպով նկատել է ակադ. Հ. Մանանդյանը, Արտաշատը դեռ ավելի վաղ ժամանակներում, նախքան պայմանագրի կնքումը, միջազգային առևտրական հարաբերությունների վայր էր ներկայանում¹:

Արտաշխայան թագավորության շրջանում Հայաստանի թե արտաքին և թե ներքին առևտրի աշխուժացմանը մեծ չափով նպաստում է և հնչուն դրամը. բացի մաքսի, առևտրի և զանազան այլ միջոցներով Հայաստան մուտք գործող հարևան պետությունների դրամներից, Արտաշխայան տոհմի թագավորները ևս դրամ էին կտրում ոսկուց, արծաթից և պղնձից հունարեն մա-

¹ Проф. Я. Манандян, О торговле..., стр. 86—87.

կազմությամբ: Այդ տեսակետից կարևոր մի երևույթ է հանդիսանում 1946 թ. Սիսիանի շրջանի Սառնակունք (նախկին Սայրալու) գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, որ տեղացիների վկայությամբ, մոտ 5—6 կիլոգրամ է եղել և որից ՀՍՍՌ Պետ. պատմական թանգարանը կարողացել է ձեռք բերել մի կիլոգրամից քիչ ավելի դրամ, թվով 178 հատ արծաթյա թեթրադրամա, դրախմա և դենար, կազմված ութ տարբեր երկրների դրամներից: Այդ գանձի դրամները, կտրած ժամանակի տեսակետից, այնքան հեռու չեն միմյանցից և վերաբերում են (մ. թ. ա.) երկրորդ դարի սկզբից մինչև (մ. թ. ա.) առաջի դարի 30-ական թվականների վերջը կազմող շրջանին¹: Սառնակունքի գանձի մեր ձեռքը հասած դրամների մեծ մասը վերաբերում է հռոմեական հանրապետության, ապա Սելևկյան թագավորներին, փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքին և Պարթևական իշխանության: Համեմատաբար շատ փոքր թիվ են կազմում Հայաստանի Արտաշեսյան հարստության, Կապադոկիայի, Փ. Ասիայի և Պոնտոսի թագավորության դրամները: Բազմաթիվ դրամներից կազմված այդ գանձի հայտնաբերումը Հայաստանի հյուսիս-արևելյան հեռավոր երկրամասում ցույց է տալիս, թե առևտրական ինչ կապեր ունեին հայերը հարևան երկրների հետ դեռևս Արտաշեսյան թագավորության շրջանում: Բացի դրանից, Սուլեյմանյան Հայաստանի տերիտորիայում դաշտային աշխատանքների և շինարարության ժամանակ շատ հաճախ են հայտնաբերվում, թեև հատ-հատ, հռոմեական հանրապետության եռապետ Օկտավիանոսի (հետագայում Օգոստոս կայսեր), Պարթևացի Որոտ 1-ի (Օրոտես) և Սելևկյան թագավորների դրամներ, որոնք նույնպես (մ. թ. ա.) առաջին դարին են վերաբերում. այդամենը հետևանք էր Արտաշեսյան թագավորության շրջանում հայերի ունեցած սերտ առևտրական հարաբերության հարևան երկրների հետ:

Տվյալ շրջանում Արտաշատ քաղաքի վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտուր և պակասավոր են: Կասկածից դուրս է, որ իբրև արևելյան հելլենիստական կուլտուրայի շրջանում կառուցված քաղաք, նրա բնակչությունը ևս ընդհանուր գծերով նույն պատկերը պիտի ունենար, ինչ որ այդ ժամանակաշրջանում

¹ ՀՍՍՌ Պետ. պատմական թանգարանի դրամագիտ. բաժնի մատյան: №№ 15077—15113, 15119—15193 և 16089—16148:

կառուցված Մեկեկիա և Անտիոք քաղաքների բնակչությունը: Արտաշատում գտնվում էր թագավորի պալատը և նրա արքունիքը: Հայաստանի ավագանին, որ կապված էր արքունիքի հետ, համախմբված էր թագավորի շուրջը: Բավական մեծ թիվ էին կազմում քաղաքում շինված հեթանոսական տաճարների պաշտոնյաները. թագավորն իր ավագանիով և քրմական դասը կազմում էին քաղաքի բնակչության վերնախավը, այսինքն՝ շահագործող դասը: Հայ պատմագիրների վկայությամբ, Հայաստանի մի քանի նշանավոր քաղաքները, ինչպես և Արտաշատը, բավական թվով բնակչություն ունեին. բացի տեղական բնակչությունից այդ քաղաքներում էին զետեղված նաև գերեզմարություններ և հարկադրանքի ազդեցության տակ նվաճված երկրներից բերված և կամ աշխատանք որոնելու կամ առևտրի նպատակով այդ քաղաքներում հաստատված բնակիչներ՝ հրեա, հույն, ասորի, պարսիկ և այլն: Արտաշատում հավանաբար աչքի ընկնող թիվ էին կազմում արհեստավորները, որոնք բացի առևտրականների համար աշխատելուց, կատարում էին արքունական պատվերներ: Իբրև միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհի գլխավոր հանգույց և վաճառատեղի, Արտաշատում բավական թվով առևտրականներ կային: Արտաշատի բնակչության մի մասը, ինչպես և նրա արվարձաններում զետեղված ժողովուրդը, կապված էր հողամշակության հետ: Ստրկատիրական հարաբերությունների այդ շրջանում թագավորին, ավագանուն և տաճարներին պատկանող կալվածներում ու պետական շինարարություն մեջ կիրառվում էր ստրկական աշխատանքը:

4. ԱՐՏԱՇԱՏԵ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(Մ. Թ. Ա.) ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

Առաջին դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Հռոմը, իր տիրապետությունները Մերձավոր Արևելքում ընդարձակելու համար, արգեն որոշ բազա էր ստեղծել Փ. Ասիայում և Միջերկրականի Արևելյան ու հարավային առափնյա երկրներում: Օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ Պարթևական պետությունը ներքին գահակալական պայքարի և արևելյան կողմից հարևան պետությունների անգադար հարձակումների հետևանքով բավական թուլացել էր և այդ միջոցին չէր կարող լուրջ հակառակորդ հանդիսանալ Մերձավոր Արևելքում իր ծրագրերի իրագործման համար, Հռոմը վերահիշյալ երկրների մանր իշխանություններից

ոմանց վաստակական կախման էր ենթարկել, մի քանի այլ երկրներ հոռմեական պրովինցիաներ էր դարձրել, իսկ ոմանց էլ շահագործում էր «գաշնակից» անվան տակ: Արևելյան երկրներ ի հետ միջազգային առևտրի գլխավոր ճանապարհը ենթակա էր Հոռմի հսկողության:

Դրությունն սկսվում է փոխվել, երբ Պոնտական թագավորության գլուխ է անցնում Միհրդատ Զ. Եվպատորը և Հայաստանում թագավորում է Արտաշիսյան տոհմից Տիգրան Բ-ն: Աչքի առաջ ունենալով, որ Հոռմն արդեն ոտք է դրել իրենց պետությունների սահմանամերձ երկրները և որ նրա հարևանությունը ֆեոդալար կարող է լինել իրենց երկրների անտեսական և քաղաքական շահերի տեսակետից, որ հետագայում նա ավելի հեռուն պիտի տարածի իր կողողտիչ իշխանությունը, այդ երկու միապետները գաշնակցում են միմյանց հետ՝ Փ. Ասիայից և Միջերկրականի արևելյան շրջանի երկրներից հեռու վանելու Հոռմի տիրապետությունը և իրենց իշխանությունը տարածելու հիշյալ վայրերի վրա:

80—70-ական թվականներին (մ. թ. ա.) իշխանական աթոռները միմյանց ձեռքից խլելու, ինչպես և ստրուկների մի շարք ապստամբությունների հետևանքով, հոռմեական հանրապետությունն ի վիճակի չէր ուժեղ կերպով պաշտպանելու իր շահերն Արևելքում. ուստի և Միհրդատ Զ-ն և Տիգրան Բ-ն մի շարք զբաղումներ են կատարում Փ. Ասիայում և Ասորիքի կողմերում: Վերջ տալով ներքին խռովություններին՝ Հոռմը 70-ական թվականների վերջին կարողանում է գրավել Պոնտական թագավորությունը և 69 թ. (մ. թ. ա.) վերցնել Հայաստանի նոր կառուցված Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

Հայաստանի մայրաքաղաքի գրավումը Լուկուլլոսի պարծենկոտ զեկուցումների հետևանքով թեև մեծ ցնծություն պատճառեց Հոռմի սենատին, սակայն Հայաստանը դեռ բնկնված և նրա կենդանի ուժը դեռ վերջնականապես քայքայված չէր: Տիգրան Բ-ն և Միհրդատ Եվպատորը վճռում են շարունակել պայքարը Հոռմի դեմ, խուլյա տալ վճռական ճակատամարտից և պարտիզանական կռիվների միջոցով մթերքների մատակարարման ճանապարհները փակելով կամ դժվարացնելով՝ հոռմեական լեգեոններին ուժաթափ անել:

Լուկուլլոսը վերջնականապես համոզվելով, որ Տիգրան Բ-ն իր հետ խաղաղության բանակցություն վարելու ցանկություն

չունի, որոշեց արշավել դեպի Հայաստանի կենտրոնական մասը, գրավել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը և իր պայմանները թելադրել հայոց թագավորին: Ինչպես կարելի է դատել պատերազմական գործողությունների ընթացքից, երկու կողմերն էլ նախատեսում էին իրենց ձեռնարկած գործի դժվարությունները, որի համար էլ Տիգրան Բ-ն և Միհրդատ Եվպատորը նախօրոք բանակցություն են վարում Պարթևաց Հրահատ Գ-ի (Ֆրատի) հետ՝ նրան իրենց կողմը թեքելու և միահամուռ ուժերով Հռոմի դեմ կռվելու: Նույն քաղաքականությունն է վարում նաև Լուկուլլոսը, Հրահատ Գ-ի մոտ ուղարկելով իր տեղակալ Սեքստիլոսին: Մակայն Պարթևաց թագավորը որոշում է չեղդություն պահպանել և չխառնվել իր պետության սահմանակից երկրներում տեղի ունեցող ճակատագրական բախումներին:

Լուկուլլոսը 69—68 թթ. (մ. թ. ա.) ձմեռը Կորդվաց երկրում հանդիստ վայելելուց հետո, 68 թ. դարնան վերջին, առաջ շարժվեց դեպի Հայաստանի խորքը, նպատակ ունենալով գրավել Արտաշատ մայրաքաղաքը: Նա անցավ Ադանիքով դեպի Մուշի գաղտը, Մանազկերտ և ձգտում էր Արածանիի ափով հասնել Բագրևանդ, որտեղից հետո պիտի մտներ Արարատյան գաղտավայրը. հոռմեական զորավարի՝ ոտզմական գործողությունների այդ ծրագրերը, ինչպես և նրա վերջնական նպատակը շատ պարզ հայտնի էր Տիգրան Բ-ին և Միհրդատ Եվպատորին: Այդ պատճառով, վերջիններս հենվելով գլխավորապես հայոց հեծելազորի վրա և խույս տալով ընդհանուր ճակատամարտից, ամենուրեք, ուր որ հնարավոր էր, հարձակվում էին հոռմեական լեգեոնների վրա և մեծամեծ հալածներ հասցնում նրանց, դժվարացնում էին հոռմեական զորքին կենսամթերք հայթայթելու գործը և դանդաղեցնում նրա արշավանքի ընթացքը: Թշնամու զորաբանակը ահագին զրկանքների է ենթարկվում և մեծ թվով վիրավորներ է ունենում. նա այլևս առաջ շարժվելու հնարավորություն չի ունենում:

Տիգրանակերտի հաղթանակով հզիացած Լուկուլլոսը չկարողացավ հասնել իր վերջնական նպատակին: Արտաշատի գրավումը երազ դարձավ նրա համար: Նա ստիպված եղավ նահանջել և կարճ ժամանակամիջոցում կորցնել այն բոլորը, ինչ որ իր զինվորական փառքն էր համարում: Տիգրան Բ-ն և Միհրդատ Պոնտացին հայկական զորքերով դուրս վաճեցին Հայաստանից և Պոնտոսից հոռմեական լեգեոնները: Արտաշատ մայրա-

քաղաքը այս անգամ գերծ մնաց հռոմայեցիների կողոպուտից և ավերածությունից: Տիգրանակերտի լքվելուց հետո Հայաստանի միակ մայրաքաղաքը շարունակեց մնալ Արտաշատը, ուր Տիգրան Բ-ն փոխադրում է իր արքունիքը:

Այնուհետև Արտաշատի մասին հիշում են հռոմայեցի պատմագիր Դիոն Կասսիուսը և Պլուտարքոսը, ինչպես նաև հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը՝ Պոմպեոսի գեպի Հայաստան կատարած արշավանքի կապակցությամբ¹: Միհրդատ Եվպատորի վերջնական պարտությունից հետո, երբ Մերձավոր Արևելքում հռոմայեցիները հաղթանակող են հանդիսանում, Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ն օգտվելով Պոմպեոսի կողմից նախօրոք եղած առաջարկությունից, սկսում է իր սանձադնությունները Տիգրան Բ-ի դեմ. նրա այդ գործողությանը մեծ չափով նպաստում է և իր փեսա Տիգրան Բ-ի սրբին՝ կրասեր Տիգրանը, որը ձեռք տեղով տապալել իր հորը և Հայաստանի գահը բարձրանալ, ապաստան էր գտել Պարթևաց արքունիքում և ջանք էր թափում Պարթևների ու մի խումբ զավաճան հայ իշխանների աջակցությամբ իր նպատակին հասնել:

Հրահատն արշավում է գեպի Հայաստան և հասնում Արտաշատ մայրաքաղաքի մերձակա շրջանը: Տիգրան Բ-ի համար անսպասելի էր Պարթևաց թագավորի այդ քայլը և նա հանկարծակիի եկած հեռանում է Արտաշատից գեպի իր երկրի լեռնային մասերը: Քաղաքի բնակչությունն ուժեղ կերպով կոպում է Պարթևաց զորքի դեմ և անձնատուր չի լինում: Պաշարման երկար տևելու պատճառով և հույս չունենալով, թե Արտաշատը կարող է գրավել և Հայաստանի գահը հանձնել իր փեսային, Հրահատը զորքի մի մասը թողնում է Արտաշատի պարիսպների տակ, քաղաքը պաշարման վիճակի մեջ պահելու համար, իսկ ինքը վերադառնում է Պարսկաստան: Օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից՝ Տիգրան Բ-ն հարձակվում է Արտաշատը պաշարող թշնամու վրա, հաղթում նրան և Հայաստանի սահմանից դուրս քշում²: Արտաշատն այս անգամ ևս ազատվում է ավերածությունից և կողոպուտից:

Պոմպեոսը 66 թ. (մ. թ. ա.) Սատաղի կողմից արշավում է

¹ Ակադ. Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Տիգրան Բ..., էջ 186—187:

² Дион Кассий, рус. пер. В. В. Латышева, Изв. др. писателей о Скифии и Кавказе. Вест. др. истории, Москва, 1948, Кн. № 2, стр. 268—269.

գեպի Հայաստանի խորքը, նա անցնում է Ալաշկերտ, ապա կըտրելով Հայկական Պարը՝ իջնում է Արարատյան դաշտավայրը և Երասխի աջ ափի ուղղութեամբ առաջ շարժվելով՝ Վարդանակերտի մոտ անցնում է Երասխի ձախ ափը և մոտենում Արտաշատ մայրաքաղաքին։ Տիգրան Բ-ն քաղաքից դուրս դիմավորում է Պոմպեոսին, կնքվում է հաշտութուն, որով Տիգրանը զրկվում է Հայաստանից դուրս իր գրաված երկրներից, միևնույն ժամանակ Ծովքը զտնվում է Հայաստանից և Տիգրան Բ-ի տիրապետութեանից¹։

Արտաշատը Տիգրան Բ-ի թագավորութեան համարյա ամբողջ և Արտավազդ Բ-ի իշխանութեան սկզբնական շրջանում տնտեսական և քաղաքական տեսակետից առանձին ցնցումների չի ենթարկվում։ Կարելի է մինչև իսկ ենթադրել, թե քանի որ այդ ժամանակաշրջանում հռոմայեցիները ձգտում էին մշտական սպառնալիքի տակ պահել Ասորիքն ու Հյուսիսային Միջագետքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հարավային գծի գլխավոր հանգույց հանդիսացող Մծրինը, հետևապես և միջազգային նույն տարանցիկ առևտրի հյուսիսային դիժը, որն անցնում էր Արտաշատի վրայով, ավելի ևս նպաստավոր պայմաններ պետք է ներկայացներ Արտաշատի առևտրի և տնտեսական զարգացման համար։

Այնուհետև Արտաշատը հիշվում է օտար հեղինակների կողմից, Արտավազդ Բ-ի թագավորութեան ժամանակ, Հռոմի եռապետ Կրասոսի դեպի Միջագետք կատարած արշավանքի կապակցութեամբ, 53 թ. (մ. թ. ա.) Պարթևների զորավար Սուրենը Հյուսիսային Միջագետքում սոսկալի պարտութեան է մատնում Կրասոսին, հռոմեական զորքի մեծ մասը ջարդվում և գերութեան է մատնվում, սպանվում է Կրասոսը, նրա դուռը կտրում և ուղարկում են Պարթևների Որոտ (Օրոգես) թագավորին, որն այդ միջոցին գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքում և ներկա էր իր որդի Բակուրի հայոց Արտավազդ Բ. թագավորի քրոջ հետ ամուսնական հանդեսին։ Սուրենին Կրասոսի դեմ ուղարկելով Որոտն ինքն էլ առանձին զորամասով Հայաստան էր մտել խանգարելու Արտավազդին, որ նա խոստացած օժանդակութունը ցույց տար Կրասոսին։ Հետագա դեպքերը ցույց են տալիս, որ Որոտի նպատակը չէր զենքի ուժով ստիպել Արտավազդին, որ

¹ Ակադ. Հ. Մ ան ան դ յ ան, Տիգրան Բ. և Հռոմը, էջ 188:

վերջինս հրաժարվի Հոսմի գաշնակից լինելուց, այլ ավելի շուտ բարեկամական միջոցներով Հայաստանի և Պարթևական պետությունների միջև սերտ կապ հաստատել: Խնամիական կապերի միջոցով նրան հաջողվում է իր նպատակին հասնել: Պլուտարքոսի վկայությամբ, հարսանիքի հանդեսի առիթով Արտաշատում տեղի է ունենում նաև ներկայացում, ուր հուլյն գերասանները խաղում էին եվրիպիդեսի «Բաքոսյաններ» ողբերգությունը: Պարզ է, եթե Արտաշատում հուլյն գերասանների խումբ էր պահվում, որը հունարեն լեզվով ներկայացում էր տայիս և մյուս կողմից, Տիգրան Բ-ի սրգի Արտավազդը գրում էր հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և այլն. ուրեմն այդ շրջանում հայոց արքունիքը և առհասարակ Հայաստանի տիրապետող խավը կրթված էր հելլենիստական սգով: Տեղում զորդանում էր Հայաստանի սեփական հելլենիստական կուլտուրան: Արտաշատի բնակչությունը այդ կուլտուրայի կերտման մեջ խոշոր դեր էր կատարում: Միջազգային տարանցիկ առևտրի հյուսիսային դժի գլխավոր հանգույցներից մեկը հանդիսանալով, անկասկած, կարելի է ենթադրել, որ այդտեղ էին գալիս հունա-հռոմեական աշխարհից, Ասորիքից և այլ երկրներից վաճառականներ առևտրական գործարքներ կատարելու: Կարծիք կա, որ մեր թվականության 3-րդ դարում Արտաշատում էր բնակվում ասորի հեղինակ Յամբլիսը, որը գրել է «Babyloniaka» վեպը¹:

Մ. Խորենացու վկայությամբ Արտաշեսը՝ «Հայոց երկիրը բազմամարդ դարձրեց շատ ցեղեր ներս բերելով և բնակեցնելով լեռներում, հովիտներում, դաշտավայրերում»². Փ. Բուզանդը հիշատակում է, թե ի՞նչ մեծ քանակությամբ հայ և հրեա բնակչություն է գաղթեցնում պարսից Շապուհ Բ-ն Արտաշատից և Հայաստանի մի քանի այլ քաղաքներից ու տանում Պարսկաստան³. Թեև նա չափազանցում է Շապուհ Բ-ի կողմից գերի տարված բնակչության թիվը, բայց և այնպես այդ ժամանակ թե՛ Արտաշատում և թե՛ Հայաստանի մի քանի այլ քաղաքներում բնակչությունը բավական մեծ թիվ էր կազմում:

¹ Проф. Я. Манандян, О торговле..., էջ 40:

² Մ. Խորենացի, 1913, Տիգրիս, էջ 186:

Հ. Բազմամարդացոյց զաշխարհս հայոց, եկամուտս բազումս անելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լեռինս և ի հովիտս և ի դաշտս:

³ Փ. Բուզանդ, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 260:

Արտաշատ քաղաքի բնակչությունը տնտեսական բարձր զինելք էր ապրում. բացի առևտրից բնակչության մի մասը չրադվում էր աշոկեզործություններ, մանավանդ խաղողի և ծառապտղի մշակություններ և հացահատիկի ցանքով: Բավական զարգացած էր արհեստագործությունը, գլխավորապես կավագործությունը, քարակտրությունը, ջուլհակությունը և կաշեգործությունը: Այդ արհեստների զարգացման մեջ գլխավոր դեր էին խաղում ստրուկ արհեստավորները:

Եթե մի հետազարձ հայացք գցենք Արտաշատ քաղաքի վիճակի վրա մերոց Մարտաշխյան հարստության իշխանության և մեր թվականության առաջին դարի առաջին քառորդի ժամանակաշրջանում, կտեսնենք, որ Հայաստանի մայրաքաղաքն առաջնահամարը բնագործակիցում, բարգավաճում և տնտեսապես հարստանում է, և որ նա չի դադարում միջազգային առևտրի հյուսիսային ուղղության վրա գլխավոր հանգույցի և ապրանքափոխանակության կենտրոն լինելուց: Միևնույն ժամանակ կարելի է շեշտել նաև այն հանգամանքը, որ Արտաշատն իր գոյության մաս երկու հարյուր տարվա ընթացքում, թշնամի պետությունների կողմից գրավման և կոզոպուտի չի ենթարկվում: Այդ մասին թե հայ և թե օտար աղբյուրները ոչինչ չեն հիշատակում: Նրա առևտրի զարգացմանը մեծ նպաստ էր նաև դրամի գործածությունը, որի ապացույցը կարելի է համարել Հայաստանի արքունի դանձարաններում, մասնավորապես Արտաշատում պահվող թե տեղական և թե օտար երկրների մեծաքանակ դրամը: Հետևապես և այդ շրջանը կարելի է համարել Արտաշատի, իբրև Հայաստանի մայրաքաղաքի տնտեսական վերելքի ամենաբարձր շրջանը:

5. ԱՐՏԱՇԱՏՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանի քաղաքական վիճակը մեր թվականության սկզբներին, մոտ 17—18 տարի, շարունակում էր նույնը մնալ, ինչ որ Արտաշխյան հարստության վերջին ժամանակը: Հոռմի նպատակից դուրս էր խաղաղությունը վերականգնել այդ երկրում երկարատև ժամանակով, իսկ հայ ժողովուրդը չէր կարող համակերպվել Հոռմի կողմից նշանակված թագավորների կոզոպտի իշխանության և հաճախակի ապստամբության էր դիմում և իր երկրի սահմաններից դուրս քշում Հոռմի կողմից նշանակված թագավորներին և կամ սպանում նրանց: Արևելքի, ինչպես

և Հայաստանի գործերը կարգավորելու համար Տիբերիոս կայսր-
 իր սրգեդիբ Գերմանիկոս զորավարին այնպեղ է ուղարկում. վեր-
 ջինս Հայաստանի թագավոր է նշանակում Պոնաթոսի թագավորի
 որդի Ջենոնին, սրի թագադրության հանդեսը կատարվում է
 Արտաշատում 18 թ., նա վերակոչվում է Արտաշես (Գ.): Պաշտ-
 պանելով Հայաստանի շահերը և այդ ուղղությամբ գործե-
 լով՝ նա կարողանում է գրավել հայ իշխանական դասը և 15 տա-
 րի խաղաղ կերպով կառավարել երկիրը: Պարթևները դեռ
 (մ.թ.ա.) 30-ական թվականներից սկսած շատ անգամ փոփոխա-
 կի հաջողությամբ կռիվներ են մղել հռոմայեցիների դեմ, սա-
 կայն ներքին գահակալական կռիվները, ինչպես և հռոմայեցիների
 դավադրական գործերակերպը բուն պարթևական երկրում թույլ
 չէին տալիս նրանց իրենց պետութայն սահմանակից երկրների
 քաղաքականութայնն անհրաժեշտ չափով միջամուխ լինելու:
 Այդ գրությունը փոխվում է, երբ պարթևական գահն է բարձ-
 անում Վոնոն Բ-ի սրգի Վաղարշը (Վուլգեսը, 51—71 թ.թ.):
 Գահակալական կռիվներին վերջ տալու համար, նա իր միջնակ
 եղբայր Բակուրին է տալիս Ատրպատականի թագավորությունը,
 իսկ կրտսեր եղբայր Տրդատին է վերապահում Հայաստանի դա-
 հը: 52 թ. պարթևական զորքերը մտան Հայաստան: Հռադա-
 միզդը, որ այդ ժամանակ թագավորում էր Հայաստանում
 Միհրդատից հետո, փախուստ տվեց դեպի Իբերիա: Արտաշատի
 և Տիգրանակերտի բնակչությունն ինքնակամ բաց արեց քաղա-
 քի դռները պարթևների առաջ: Հայ ժողովուրդը, մանավանդ
 նրա բարձր խավը, որ բավական ժամանակ ենթակա էր հռոմեա-
 կան կառավարության կողոպտիչ քաղաքականության, գերադա-
 սում էր պարթևների հետ դաշնակցել ընդդեմ Հռոմի:

Սակայն կլիմայական աննպաստ պայմանների և զորքի
 մեջ տարածված համաճարակ հիվանդությունների պատճառով
 Վաղարշն ստիպված էր այս անգամ իր զորքերը հանել Հայա-
 տանից: Հռադամիզդը վերադարձավ Արտաշատ. պարթևների-
 ցույց տրված օժանդակության համար նա խիստ հալածանք սկը-
 սեց քաղաքի բնակչության դեմ: Արտաշատում ապստամբու-
 թյուն սկսվեց Հռադամիզդի դեմ, որը փախուստով միայն կա-
 ռողացավ փրկվել: Տրդատը նորից Հայաստան մտավ և իբրև
 թագավոր սկսեց կառավարել երկիրը: Փոփոխական էր Հռոմի քա-
 ղաքականությունը Արևելքի և հատկապես Հայաստանի նկատ-
 մամբ նաև Ներոնի կայսրության ժամանակ (54—68 թ.թ.):

Ներոնի կայսրության ժամանակ Հռոմի արևելյան քաղաքականության խնդիրը նրա հարաբերությունն էր Պարթևներին։ Այդ երկու պետությունների պայքարը միմյանց դեմ կենտրոնացած էր գլխավորապես Հայաստանի շուրջը։ Երկու պետությունների համար ամենակարևորը ոչ թե Հայաստանի գրավումն էր, այլ թույլ չտալ, որ այն գրավվի հակառակորդի կողմից։ Ռոմի տիրապետությունը Հայաստանում մշտական սպառնալիքի տակ էր պահում պարթևներին՝ խռնվելու նրանց գործերին, իսկ եթե պարթևները գրավեին Հայաստանը, դա նշանակում էր, Հռոմի կայսրության արևելյան սահմանները մերկացնել հակառակորդի առաջ, որովհետև Հռոմը բացի Ասորիքից, ուրիշ որևէ տեղ (Արևելքում) զորք չուներ պաշտպանվելու։ Այսպիսով երկու պետությունների համար Հայաստանի խնդիրը կարևոր էկնոթական հարց էր, — իրավացի կերպով նկատում է Կուրբյավյեյը¹։

Երբ Կուրբուլուն Ալաշկերտի վրայով անցավ դեպի Արարատյան գաղտավայրը և Երասխ գետի աջ ափի ուղղությամբ առաջ գնալով՝ մոտեցավ Արտաշատ մայրաքաղաքին, Տակիտոսի վկայությամբ՝ նա իր լեգեոնները չի տանում ամենամոտ ճանապարհով, Արտաշատը Երասխ գետի աջ ափի հետ կապող կամուրջով (Տափերական կամրջով), երկյուղ կրելով հակառակորդի հարձակումից, այլ ավելի առաջ շարժվելով՝ անցնում է Երասխը նրա մի ծանծաղուտով² և նույն գետի ձախ ափով վեր բարձրանալով՝ անմիջապես չի պաշարում քաղաքը, այլ սկսում է հետապնդել Տրդատին։

Տակիտոսի նկարագրությունից պարզվում է, որ թշնամի երկու բանակները կանգ են առնում Արտաշատի հյուսիս-արևմուտքյան կողմում. հայկական զորամասերը գրավում են Գառնի ամրոցի ստորոտների լեռնալանջերը, իսկ հռոմայեցիների ձախ թևը տարածվում է երկարությունով նրանցից ներքև գտնված լուրնների ստորոտներով, որպեսզի հայերի հարձակման դեպքում հռոմայեցիները կարողանան թև ճակատից և թև թևից միաժամանակ հարված հասցնել նրանց։ Այնուհետև Տակիտոսը

¹ О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии. Вест. др. истории, Москва, 1948, № 3, стр. 57.

² Ակադ. Հ. Մանանդյանի ենթադրությամբ Վարդանակերտ ավանի մոտի ծանծաղուտով (Հայաստանի գլխ. ճանապարհներն ըստ Պեդիսզերյան բարեկիւն, Երևան, 1936, էջ 42—43)։

շարունակում է. «Իսկ Տիրիթը (հոռմայեցի պատմագրին Տըր-
գատը հայտնի էր Տիրիթ անունով) հեռվից նեղում էր մեզ և
մի նեղունից անգամ առաջ չէր շարժվում. երբեմն սպառնալի-
քով և երբեմն կեղծելով, որ իբր թե երկյուղ է կրում, հույս ու-
նեք խախտելու զորքի կազմաթյունը և ամեն մի գնդի վրա
(առանձին) հարձակվելու. սակայն խիզախությամբ ոչինչ չկա-
րողացավ ձեռք բերել, բայց միայն հեծկազորի տասնապետնե-
րից հանդուգն մեկը առաջ արշավելով՝ նետահար ընկավ և նրա
մահը խրատ կզավ (մյուսներին) ամուր կերպով պահպանելու
ամեն մեկն իր կազմը, մինչև որ երեկոն վրա հասնելով՝ թշնա-
մին հեռացավ. Կորբուլունը նույն վայրում բանակ դնելով նպա-
տակ ուներ ծանրոցքը թողնելով բանակում, գիշերը լեզեոնները
տանել Արտաշատի վրա և պաշարել քաղաքը, բայց կասկածում
էր, թե գուցե Տիրիթն ամբողջած լինի քաղաքում. սակայն լըր-
տեսների միջոցով իրազեկ կզավ, որ նա հեռացել է ալբանդից...
սպասում էր առավոտի ծագելուն. և (նա) բանակից զատելով
գնդեր, առաջ մղեց՝ հրամայելով նրանց քաղաքի պարիսպները
շրջապատել և նախաձեռնությունն իրենց վրա վերցնելով՝ հեռ-
վից սկսել կռիվը: Սակայն քաղաքացիները կամավոր կերպով
բաց արին դռները և ամբողջովին անձնատուր կզան հոռմայե-
ցիներին: Բնակչությունը կենդանի մնաց, իսկ քաղաքը հրդեհի
մատնվելով՝ հիմնահատակ կործանվեց, որովհետև հնարավոր չէր
առանց ուժեղ պահապան գունդ թողնելու քաղաքը պաշտ-
պանել նրա պարիսպների ընդարձակությունը պատճառով, իսկ
մենք բաժական զորք չունեինք թե՛ քաղաքը պաշտպանելու
և թե՛ պատերազմ մղելու համար: Թողնելով այն (քաղաքը) կան-
գուն և առանց պաշտպանելու, նշանակում էր կորստյան մատ-
նել քաղաքը գրավելու վառքը և օգուտը¹. Տակիտոսի այս վկա-
յությունից երևում է, որ Տըգատը հույս ունեւ ներս գրավել
հոռմայեցիներին դեպի Գառնիի լեռնալանջերը, բաժան-բաժան
տնել նրանց գնդերը և ամեն մեկի վրա առանձին հարձակում
գործել:

58—59 թթ. ձմեռը Կորբուլունն իր բանակով մնում է
Արտաշատում: Հոռմայեցի զորավարի և քաղաքագետի համար
պարզ էր, որ Հայաստանի մայրաքաղաքի, ինչպես և նրա մի

¹ Տակիտոսի վերոհիշյալ հատվածը բերում ենք էդ. Հյուբսիդյանի
Թարգմանությունից (Ղ. Վ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 397—398):

քանի բերդերի դրավումը թեև ցնծություն պիտի պատճառե
 Հոռմի կառավարությանը և փառավորի իր անունը, բայց դա գեո-
 ւա չէր նշանակում, թե Հայաստանի բնակչությունը բոլորովին
 ընկճված է, հետևապես և հռոմեական տիրապետությունն այդ
 երկրում հաստատուն կարելի է համարել: Տրդատը հայկական
 զորամասով խույս էր տվել վճռական ճակատամարտից և գտնը-
 վում էր Հայաստանի սահմանակից երկրում: Պարթևաց Վաղարշ
 թագավորը, որը նույնչափ, գուցե և ավելի էր շահագրգռված
 Հայաստանի քաղաքական վիճակով, բոլորովին չէր ւթել այդ եր-
 կիրը: Կորբուլոնը չէր կարող երկար ժամանակ մնալ Արտաշա-
 տում, քանի որ Հայաստանում գործող հռոմեական լեգեոնները
 վերցված էին Ասորիքից և Փ. Ասիայի բերդերից և պետք էր
 դրանց վերադարձնել իրենց տեղերը, քանի որ առանց դրանց
 անպաշտպան կմնային հռոմեական կայսրության արևելյան սահ-
 մանները թշնամու հարձակման դեպքում: Այդ հանգամանքներն
 աչքի տեսն ունենալով՝ Կորբուլոնը վճռում էր լեգեոններով հե-
 ռանալ Արևելյան Հայաստանից ղեպի Ասորիքի կողմերը և այդ
 ճանապարհին գրավել Տիգրանակերտը, որը հաճախ հենակետ էր
 ծառայում Հոռմի և Պարթևաց պետության միջև տեղի ունեցած
 պատերազմներում:

Արտաշատը թողնելուց առաջ, ինչպես տեսանք, Կորբուլոնը
 Հոռմի զորավորներին հատուկ մի քստմնելի գործ էլ է կատա-
 րում. նա հրդեհի է մատնում Հայաստանի մայրաքաղաքը: Հոռմի
 ղեկնքի հաջողությունները գովերգող և Կորբուլոնին ռազմական
 գործի հանճարեղ զորավար համարող Տակիտոսը տմարդի
 այդ քայլն արդարացնում է նրանով, որ Արտաշատը շատ ըն-
 դարձակ տեղ էր բնում և որ քաղաքի պարիսպները հեռուներն
 էին տարածված, հետևապես այդ քաղաքը պաշտպանեու համար
 հարկավոր էր մեծաքանակ զորք թողնել, իսկ Կորբուլոնը չէր
 կարող իր զորաբանակից զգալի չափով զորամաս հատկացնել
 Արտաշատի պաշտպանության, քանի որ նա թշնամի երկրի մի-
 ջով պիտի անցներ մինչև Տիգրանակերտ և նոր կռիվներ պիտի
 մղեր, իսկ փոքր զորամաս թողնել Արտաշատում, նույնպես նշա-
 նակություն չունեի, սրովհետև թշնամին (Տրդատը) անմիջապես
 ետ կզբաղվեր այն: Մյուս կողմից թողնել Արտաշատը կանգուն
 և առանց պահապան զորքի, դա Կորբուլոնի համար նշանակում
 էր զրկվել և՛ փառքից, և՛ քաղաքը վերցնելու օգտից: Չբավա-
 կանանալով այդ պատճառարանությամբ, Տակիտոսը մինչև ան-

դամ Արտաշատի հրդեհումն առավածներին կամ երկնքին հաճելի մի գործ է համարում, երևակայություններ պատկերացնելով քաղաքը հրդեհի մատնելու տեսարանը, ինչպես ուրիշներից լսել է նա. «Պատմում են, թե երկինքը նշաններով իր հաճությունն է ցույց տալիս, որովհետև լույսն արեգակի պես փայլելով՝ քաղաքի չորս կողմերն է բռնում և տանիքներից ավելի վեր բարձրանում, իսկ քաղաքը մինչև պարիսպները ծածկվում է ամպով և մտալլ ամպրոպներից շանթեր են դուրս թռչում, կարծես թե (ցույց տալու.—Ա. Շ.), որ առավածների բարկությունից քաղաքը կորստյան է մատնվել»¹:

Թե որքան մեծ էր Արտաշատի Կորբուլոնի կողմից գրավման ուրախությունը Հռոմում, երևում է նրանից, որ այդ դեպքի առթիվ ներոնն արժանանում է իմպերատոր տիտղոսին: Ծերակույտը որոշում է նրա անդրինները կանգնեցնել, առավածներին գոհություն մատուցանել և հաղթական կամարներ պատրաստել, տարեկան տոների թվում սահմանել տոնելու հաղթանակի օրը (Արտաշատը գրավելու օրը), ինչպես նաև հաղթանակի լուրի Հռոմ հասնելու օրը: Շողոքորթ մարդկանցից մեկն էլ իր կողմից ավերացնում է, թե տարվա բոլոր օրերը բավական չէին արժանավորապես գոհություն մատուցանելու բախտի յարգեաժ այդ բարերարության համար²: Անկասկած է, որ քաղաքը հրդեհի մատնելուց առաջ ենթարկվել է կողոպուտի, ինչպես հատուկ էր այդ հռոմայեցի զինվորներին և նրանց ընչաքաղց հրամանատարներին, և ինչպես խոստացել էր նրանց Կորբուլոնը դեպի Արտաշատ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ:

Արտաշատ մայրաքաղաքն իր հիմնադրության օրից մինչև Կորբուլոնի այդ արշավանքը չէր ենթարկվել ոչ ավերածության և ոչ կողոպուտի. Միջազգային տարանցիկ առևտրի, ինչպես նաև տեղական արդյունաբերության և արհեստների զարգացման հետևանքով այդ քաղաքի բնակչությունը որոշ աստիճանի բարգաւաճման էր հասել, քաղաքն ընդարձակվել էր և կենտրոնական դեր էր խաղում ամբողջ Հայաստանում: Հայ ժողովուրդը ավանդություններով, զրույցներով, առասպելական երգերով ու պատմվածքներով սերտ կապերով կապված էր նրա հետ: Կորբուլոնն

¹ Ղ. Վ. Ալիշան, Այբբաթ, էջ 397—398. Երբում ենք Հյուսիսիցյանի թարգմանությունից (Տալիտոս, Տարեգրություն, ԺԳ. 40):

² Նույն տեղում, էջ 398:

աշխատում է խաղառ ոչնչացնել այդ հիշատակը։ Սակայն հայ ժողովուրդը իր բուռն ցատուկն է արտահայտում Հոռմի գիշատիչ զորավարին՝ պարտիզանական կռիվներ մղելով հռոմեական լեգեոնների դեմ, երբ նրանք դիմում են դեպի Տիգրանակերտ։

Այդ կործանիչ հրգեհից հետո Արտաշատը շինվում է, բայց Դիոն Կասիոսը, Ներոնի թույլտվությամբ, երբ Տրդատը գնացել էր Հոռմ, Ներոնից թագ ստանալու համար։

Հայտնի չէ, թե Ներոնի հետ Տրդատի տեսակցության միջոցին լինելուց առիթով և մի է բարձրացրել Արտաշատ մայրաքաղաքը վերաշինելու խնդիրը։ Դժվար թե Հոռմն ինքն առաջադրեր այդ հարցն առանց որևէ ակնկալության։ Ամենահավանական կարծիքն այն է, որ Տրդատն ինքն է այդ հարցը հարուցել և Ներոնն էլ համաձայնել է միջոցներ տալ՝ հայերին սիրաշահելու նպատակով։ Հռոմեա-պարթևական մրցակցության մեջ նման քայլը նպաստավոր կլիներ հռոմայեցիներին համար՝

Տրդատը արհեստավորներ վերցրեց Հոռմից Արտաշատի վերաշինության համար, սակայն Կորբուլոնը թույլ չտվեց այդ բոլորին Հայաստան տանել, այլ միայն նրանց, որոնց Ներոնն էր պատվիրել¹։ Դիոն Կասիոսը այն գարձվածքը, թե Ներոն կայսեր կարգադրությամբ է վերաշինվել Արտաշատը, չպետք է հասկանալ այն մտքով, որ իբր թե Արտաշատի վերաշինության խնդիրը կարող է ծագած լինել Ներոնի կողմից, այլ պարզապես Ներոնը ստիպված էր համաձայնել Արտաշատը վերակառուցելու հետ։ Թե Արտաշատի վերաշինությունը ցանկալի չէր Հոռմի վերնախավին համար, երևում է նրանից, որ Կորբուլոնը Ներոնի այդ մտքով տված հրամանից հետո մինչև անգամ արգելք է հանդիսանում Տրդատին Խալկիայից վարձու արհեստավորներ տանելու Հայաստան Արտաշատի շինության համար։ 66 թ. Տրդատը ձեռնարկում է Արտաշատի վերաշինության։ Փառասեր կայսրի շողքոքը գրչակները վերականգնված Արտաշատը որոշ գրվածքներում կոչել են Ներոնիա, սակայն քաղաքը պահպանեց միայն իր հայկական անունը։ Այստեղ հարց կարող է ծագել, թե ինչու Տրդատը, իբրև Պարթևական կամ Արշակունի տոհմի

¹ Դիոն Կասիոսը վկայում է, որ Ներոնը 100 միլիոն սեստերց (մոտ 8,5 միլիոն ռուբլի ոսկով) է տալիս Տրդատին Արտաշատը վերաշինելու։ Մի այդքան էլ Տրդատն այլ նվերներ է ստանում նրանից։

² Ղ. Վ. Իսեդյան, Հնախոսութիւն..., էջ 491։

առաջին թագավորը, մի այլ վայր չընտրեց իր համար մի նոր մայրաքաղաք շինելու և կամ այդ ժամանակ Հայաստանում գոյություն ունեցող մի այլ քաղաքում չհաստատեց իր գահը մասնավանդ որ ավելի մեծ ծախս ու ջանք պիտի գործադրեր ավերված քաղաքը վերաշինելու, քան թե նորը շինելու։ Այստեղ մեր կարծիքով, ամենակարևորն այն էր, որ Արտաշատը գտնվում էր երկրի առևտրաշահ ճանապարհի վրա և ինչպես վերը նկատեցինք, հայ ժողովուրդը թանկագին հիշատակներով և սիրով էր կապված Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ, իսկ Տրդատ Պարթևը, որը մոտ ծանոթ էր հայ ժողովրդի հակումներին, կենցաղին և առհասարակ նիստ ու կացին, չէր կարող ուշադրություն չդարձնել հայ ժողովրդի, մասնավանդ մայրաքաղաքի բնավեր և անտուն մնացած կամ թափառական բնակչության այդ սիրուն իր նախկին մայրաքաղաքի վերաբերյալ։

Քսիֆիլիսոսի վկայությամբ Տրդատն իր հետ Հռոմից Հայաստան է բերում, ինչպես ասացինք, քաղաքի շինարարություն մասնագետներին — այժմյա հասկացողությունը՝ ճարտարագետներ և նույն մասնագիտություն տեխնիկներ ու վարպետներ, սակայն Արտաշատը կարճ ժամանակամիջոցում վերաշինելու համար օտար երկրից բերված այդ մասնագետները բավական չէին կարող լինել նույնիսկ միայն պետական-հասարակական շենքերը կառուցելուն. այդ գործի մեծագույն մասը պետք է ղեկավարեին տեղական արվեստագետները։ Ել չասենք այն մասին, որ քաղաքի շենքերի անհամեմատ մեծ մասը կազմող մասնավոր տները ամբողջությամբ կառուցվել են տեղացիների միջոցով։ Թեև որոշ հայտնի չէ, թե երբ վերջացավ Արտաշատի վերաշինությունը, բայց զանազան ակնարկներից կարելի է եզրակացնել, որ այդ գործը կարճ ժամանակում և արագությամբ կատարվեց։ Արտաշատ մայրաքաղաքը, ինչպես այն ժամանակ աջքի ընկնող քաղաքները, պիտի ունենար մեծ և ընդարձակ հրապարակ, կանոնավոր և համեմատաբար ավելի լայն փողոցներ, թատրոնի և կրկեսի համար առանձին շինություններ, Հատուկ ծրագրով պիտի կառուցված լինեին նաև արքունի բնակարանները, ինչպես և իշխանական դասի պալատները և հեթանոսական որոշ տաճարներ։

Տրդատ Ա-ի թագավորությունից սկսած (65 թ. մինչև Սոյեմի թագավորությունը՝ 162 թ.) Հայաստանը պահպանում էր իր անկախությունը։ Տրայանոս կայսրը 115—117 թթ. փորձում է վերջ դնել Հայաստանի անկախությանը, գրա

վում է Արտաշատը, բայց հաջողութունը կարճատև է լինում: Չ-րդ դարում երկրի անկախութունը վերականգնվում է, թագավոր է դառնում Վաղարշակ Ա-ն: Հայաստանի անկախությանը վտանգ էր սպառնում Հռոմի կողմից: Այդ պատճառով, հայ Արշակունիները մանավանդ, որոնք պարթևական ծագում ունեին, հակված էին ավելի դեպի Իրանի Պարթևական հարստությունը. արտաքուստ գեո պահպանվում էր Պարթևների և Հռոմի միջև Հայաստանի թագավորական դահլիճառանդներին հաստատելու վերաբերյալ պայմանը, թեև երբեմն խախտվում էր այն մեկ կամ մյուս կողմից, որը և տեղի էր տալիս ընդհարումների, սակայն Հայաստանն ավերի և պատերազմների ենթակա չէր վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում: Այնուամենայնիվ մատենագրական տեղեկությունները պակասում են այդ շրջանում Արտաշատ քաղաքի բնակչության տնտեսական ու կուլտուրական վիճակի մասին: Կարելի է միայն ենթադրել, որ Հայաստանը մեծ ցնցումների ենթակա չէր Արտաշատի վերադարձից հետո մոտ մեկ դար, հետևապես պիտի տնտեսական վերելք ապրեր:

Հռոմի կայսրության կողմից Հայաստանի թագավոր է հաստատվում Սոյեմ անունով մեկը 162 թվականին, առանց Պարթևաց թագավորի համաձայնության: Հռոմի այդ կարգադրությունն ապօրինի է համարում Վաղարշ Դ-ն, որը պարթևական զորքով մտնում է Հայաստան, ջարդում հռոմեական լեգոնները և Սոյեմին փախուստի մատնելով՝ նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր է նշանակում իր եղբոր Բակուրին. սկսվում են նոր կռիվներ, որոնք տևում են մի քանի տասնյակ տարիներ: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը երկու քանակ է ուղարկում Արևելք, մեկը Միջագետքի կողմից արշավելու Պարթևների դեմ, իսկ մյուսը՝ Սատաիոս Պրիսկոսի ղեկավարությամբ դեպի Հայաստան: Վերջինս պաշարում է Արտաշատը և զենքի ուժով գրավում: Մայրաքաղաքը ենթարկվում է ավերածության, Բակուրը գահազուրկ է լինում և Սոյեմը կրկին անգամ ստանում է Հայաստանի թագավորությունը: Սատաիոս Պրիսկոսն օգտվելով այն հանգամանքից, որ Արտաշատն ավերածության է ենթարկվել իր ձեռքով, հարմար առիթ է համարում իր լեգեոնները փոխադրել նոր վայր, դեպի հյուսիս, ուր հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ն մի քաղաք էր հիմնել և անվանել այն Կայնոպոլիս (Նոր քաղաք): Այս քաղաքը նա դարձնում է Հայաստանի վարչական

կենտրոնը և Հոռմի վասալ Սոյեմին այստեղ է հաստատում իրեն թագավոր։ Հայաստանի Սանատրուկ թագավորը, որի մասին հույն մատենագիր Սուիրոսն վկայում է, թե դործունյա, քաջ և արժանավոր մի թագավոր էր, իր մայրաքաղաքը դարձնում է հյուսիսային Միջագետքի Մծրին քաղաքը, որը Պարթևների ազդեցության շրջանում էր գտնվում։ Սանատրուկի որդին և հաջորդը՝ Վաղարշ Բ-ն Մծրինի հոռմայեցիների կողմից դրավժվուց հետո տեղափոխվում է Կայնոպոլիս (Նոր քաղաք), որը պարսպապատում և նոր շինություններ է կառուցում այնտեղ։ Այնուհետև այդ քաղաքը Վաղարշ Բ-ի անունով կոչվում է Վաղարշապատ—մոռացության է արվում Կայնոպոլիս կոչումը։ Վաղարշապատն այնուհետև դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը։

Այնուհետև Արտաշատի մասին հայ և օտարազգի հեղինակների հազորդած տեղեկությունները կցկուտը և պատահական բնույթ են կրում։ Մեզ համար դեռևս պարզ չէ, թե թիչ չափով էր ավերված Արտաշատը Պրիսկոսի գրավման միջոցին և թե արդյոք գրանից հետո Արտաշատի ավերված շինությունները նորից վերականգնվել են, թե ոչ։ Մակայն Պրիսկոսի արշավանքից հետո դեռ մի քանի դար շարունակ Արտաշատը՝ իբրև մեծ քաղաք, շարունակվում է գոյություն ունենալ։ Միջագետքյան տարանցիկ առևտրի հյուսիսային դիժը, որով կարավաններն անցնում էին Իրանից դեպի արևմուտք—Սև ծովը, Տրապիզոնից դեպի հարավ-արևելք, Արարատյան դաշտավայրով, Տափարական կամրջով Երասխի աջ ափից անցնում էր Արտաշատի միջով։ Այդ պատճառով Արտաշատը դեռևս երկար ժամանակ, մինչև 5-րդ դարի կեսերը պահպանեց իր գոյությունը։

Ինչպես նկատել ենք աշխատությանս Ա. և Բ. գլուխներում, Ագաթանգեղոսը բազմիցս հիշատակում է Արտաշատի, իբրև քաղաքի մասին, Գրիգոր Լուսավորչի առասպելական պատմության կապակցությամբ, մեր թվականության 3-րդ և 4-րդ դարերում¹։ Այդ հիշատակություններից ամենից կարևորը նրա հազորդած տեղեկությունն է, թե 3-րդ դարի վերջին դեռևս Արտաշատում պահպանվում էր պարսպապատ միջնաբերդը և նրա մեջ քաղաքական կամ ծանր հանցագործների բանտը²։

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 22, 71, 104, 114, 217 և այլն։

² Նույն տեղում, էջ 71։

Ինչպէս հայտնի է, քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօն է ճանաչվում Հայաստանում Տրդատ Գ. թագավորի և Հայաստանի բարձր խափի ներկայացուցիչների ջանքերով 4-րդ դարի սկզբներում։ Այդ նույն ժամանակամիջոցում պետական իշխանութիւնը, միացած նոր կրօնի ղեկավարների հետ, բռնի միջոցների է դիմում կործանելու Հայաստանի հեթանոսական տաճարները և նույն վայրերում կառուցելու քրիստոնեական եկեղեցիներ։ Այս կապակցութեամբ առաջին հերթին ուշադրութեւն է դրւում Անահիտի բազիլիք, որը կառուցված էր, ինչպէս ասացինք, Արտաշատ մայրաքաղաքում։ Անահիտի պաշտամունքը հեթանոս Հայաստանում մեծ ծավալ էր ստացել։ Պարզ է, որ նրա բազիլիք Արտաշատում մեծ դեր էր խաղում. հետևապէս և քրիստոնյա թագավորի առաջին գործն է լինում կործանել այդ տաճարը, որի մասին Ագաթանգեղոսը գրում է, թե ինքը թագավորն իր¹ բոլոր գործով գնում է Արտաշատ քաղաքը՝ ավերելու այնտեղ Անահիտիան աստվածների բազիլիքները կամ նրազամայն տեղերը²։ Այդ բոլորից հետո, ըստ ավանդութեան, երբ Գրիգորը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալուց հետո վերադառնում է Կեսարիայից, նա եկեղեցիներ և վկայաբաններ է կառուցել տալիս նախ՝ Վաղարշապատում և նրա շրջանում, որից հետո նաև այն վայրերում, ուր հեթանոսական տաճարները կործանման էին ենթարկվել, այդ թվում նաև Արտաշատ քաղաքում, որի մասին Ագաթանգեղոսը հայտնում է, թե Գրիգորը նախօրոք կործանած մհհյանների տեղերում եկեղեցիներ է շինել տալիս³։

Քրիստոնյա գործիչների մի այլ քաղաքականութիւնը, ինչպէս շեշտում է Ագաթանգեղոսը, այն էր, որ նշանավոր հեթանոսական տաճարներն ուղղակի վեր են ածվում քրիստոնյա եկեղեցիների և կամ կործանված բազիլի վայրում կառուցում էին նոր կրօնի հատկացրած աղոթատներ, այդ էլ այն հեռաւտեւութեամբ, որ հեթանոս Ժողովուրդը կրօնական ծիսակատարութեան համար սովոր լինելով դիմել իրեն ծանոթ բազիլներին, աստիճանաբար կվարժվի այդ նույն բազիլ-եկեղեցիներում նոր կրօնի պաշտամունքի և ծիսակատարութեան հետ։

Ագաթանգեղոսի բոլոր վկայութիւններից կարելի է եզրա-

1 Ագաթանգեղոս, էջ 404։

2 Նույն տեղում, էջ 424—425։

կացնել նաև, որ 4-րդ դարի սկզբում Արտաշատը դեռևս Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքն էր, որի վրա ուշագրություն են դարձնում թե՛ քաղաքական և թե՛ հոգևոր իշխանությունները: Վաղարշապատը սկսում է աստիճանաբար կենտրոնական դեր կատարել Հայաստանի քաղաքների շարքում, երբ այնտեղ քաղաքական իշխանություն մոտ հաստատվում է նոր կրոնի պետը և երբ զանազան առասպելների ու ավանդությունների հիման վրա կառուցվում են այնտեղ այլ և այլ վկայարաններ և հաթուղիկե եկեղեցին կամ Մայր տաճարը: Սակայն միջազգային տարանջիկ առևտրի, ինչպես և տեղական ապրանքափոխանակության, արհեստների զարգացման և արդյունադրծության տեսակետից Վաղարշապատը չէր կարող առաջնությունը խել Արտաշատից և կենտրոնական հանգույցի դեր կատարել: Ինչպես կարելի է եզրակացնել, Ագաթանգեղոսի և Փ. Բուզանդի վկայություններից և Հայաստանում առկա ունեցած պատմական գեղքերից, Արտաշատը մեծ ավերածության չպետք է ենթարկված լինի հռոմեական լեգեոնների կողմից Սատաթոս Պրիսկոսի արշավանքի միջոցին, երբ նա գրավում է այդ քաղաքը, թեև հռոմայեցի պատմիչներն ըստ իրենց սովորության միշտ չափազանցում են հռոմայեցի զորավարների: Արևելքում կատարած Հռոմի համար դրական նշանակություն ունեցող զործողությունները: Հավանական է ենթադրել, որ հռոմեական լեգեոններն ըստ իրենց սովորության կողոպուտի են ենթարկել Արտաշատը, գուցե և մի քանի շինություններ ավերել, սակայն քաղաքն իր հիմնական մասով պահպանում էր իր գոյությունը և ուներ հոծ բնակչություն:

Փ. Բուզանդը, խոսելով Խոսրով Կոտակ Թագավորի շինարարության մասին, այդ կապակցությամբ դեռ 4-րդ դարի երեսնական թվականներին Արտաշատն անվանում է մեծ և նրա գիրքից է սրտում Դվինի բլուրի տեղը: Նույնը կրկնում է նա, երբ պատմում է Տիրան Թագավորի՝ Երասխի ափին Հուսիկ կաթողիկոսին դիմավորելու մասին: Հուսիկ կաթողիկոսը Կեսարիայում իր ձեռնադրությունը ստանալուց հետո վերադառնում է Վաղարշապատ: Եվ երբ ինքը Թագավորը լսեց, նրան ընդ առաջ գնաց գետի Տափեր կամրջի մյուս կողմում գտնված դաշտը իր ամբողջ բանակի քաղմով: Հետո սիրալիր ողջուն

տալով միմյանց (և) Տափեր կամրջով անցնելով, մտնում են Արտաշատ մեծ քաղաքը (և) գնում եկեղեցի¹:

Ինչպես կարելի է հասկանալ վերոհիշյալ տողերից, Հռոմիկը վերագտնում է Կեսարիայից այն ճանապարհով, որը վաղուց սկսած ծառայում էր միջազգային տարանցիկ առևտրի համար. հասնելով Արարատյան դաշտավայրը Երասխի աջ ափի ուղղությամբ, նա Տափերական կամրջով անցնում և մտնում է Արտաշատ մեծ քաղաքը, որտեղից Երասխի ձախ ափի ուղղությամբ գնում է Վաղարշապատ:

Հայկական քաղաքները, դրանց թվում և Արտաշատը, ծանր հարվածներ էին ստանում և ավերվում են 360-ական թվականներին: Մասանյան Թագավոր Շապուհ Բ-ն համառ կռիվներ է մղում Արշակ Բ-ի դեմ, ցանկանալով Հայաստանի իր տիրապետության ենթարկել, որին մեծ չափով նպաստում են նաև հայ նախարարներից ոմանք: 4-րդ դարի երկրորդ կեսի առաջին տասնամյակում, Շապուհին հաջողվում է գրավել Արտաշերս ամրոցն ու գերի վերցնել հայկական զորքը և Փառանձեմ թագուհուն: Այնուհետև Շապուհը հրաման է տալիս կողոպտելու և ավերելու Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքները և նրանց բնակչությունը դադարեցնել Պարսկաստան: Շապուհի այդ գործերակերպը, հատկապես Հայաստանի նկատմամբ, եղակի էր և մինչև այդ ժամանակ չէր եղել հայ ժողովրդի պատմության մեջ. Փ. Բուզանդն այդ առթիվ գրում է. «Մերանից հետո (սլաբոսկիները) եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը և վերցրին այն և նրա պարիսպները կործանեցին. այնտեղից վերցրին այդտեղ ժողոված դանձերը և ամբողջ քաղաքը գերեցին: Արտաշատ քաղաքից տարան ինքը հազար տուն (ծուխ) հրեա, որ Տիգրան Արշակունի Թագավորն էր բերել Պարսկաստանից և քառասուն հազար տուն (ծուխ) հայ, որոնց Արտաշատ քաղաքից տարան: Եվ քաղաքի բոլոր փայտեղեն շինությունները հրդեհի մատնեցին, իսկ քարե շինությունները քանդեցին, սլաբոսկի էլ նույն եղանակով (քանդեցին) և քաղաքի բոլոր կառուցվածքները մինչև հիմքերն ավերեցին, չթողեցին և ոչ մեկը և առհասարակ»:

¹ Փ. Բուզանդ, Գ. գաղութիւն, գլուխ ԺԲ. «Այս իբրև լուաւ ինքն արքայն, ընդ առաջ ելանէր նմա ի դաշտն յայն կոյս դեռոյն Տափերն կամրջի, ամենայն բանաւօքն բաղմունքամբք: Այս ողջոյն տուեալ զցանկալի ողջոյնն միմեանց, անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ Արտաշատ, յեկեղեցին դառնային»:

րակ քարը քարի վրա չթողեցին, (քաղաքն) անմարդ և իրեն բնակիչներից ղուրկ թողեցին: Իսկ երբ քաղաքի բոլոր գերի ժողովուրդը հավաքեցին մի տեղ և անցկացրին Տափեր կամբը- ջով, զորքով չըջափակեցին և գերիներին հաշվառման ենթար- կեցին...»¹:

Արտաշատի գերիների մեջ Փ. Բուզանդը հիշում է նաև նույն քաղաքի երեց Ջվիթին, որին թեև պարսիկները թույլ են տալիս հեռանալու, ուր որ ուզում է, բայց նա հրաժարվում է այդ արտոնությունից, քնում է գերիների մեջ և հետադառնում էլ դատապարտվում մահվան:

Փ. Բուզանդը պարսիկների կողմից ավերված և գերեվարու- թյան ենթարկված քաղաքներից հիշում է նաև Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Ջարեհավանը, Ջարիշատը, Վանը և Նախճավանը, բայց ամենից շատ և ավելի մանրամասն նա կանգ է առնում «Մեծն» Արտաշատի վրա: Թեև Փ. Բուզանդը կարող է Հափաղան- ցած լինել քաղաքների ավերածությունյան համար և գերի վարած բնակչության քանակը², բայց կասկածից դուրս է, որ Շապուհ Բ-ի այդ կոիվների ընթացքում Հայաստանի մի քանի քաղաք- ները, որոնց թվում և Արտաշատը մեծ ավերածություն են են- թարկվում:

Խոսքով Կոտակի անտառ տնկելու և այնտեղ երկու պուլատ կառուցելու մասին տեղեկությունը Մ. Խորենացին

¹ Փ. Բուզանդ, Գալուսթիւն, էջ 171—173:

«Եւ յեւ այսօրեկ եկին (պարսիկք) ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կրծանեցին զպարիսպ նորա, առին անտի զդանձա մթերհալ, որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն: Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար տուն երդ հրեայո, զոր ամեալ էր գերի Տիրբանայ արքայի արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացոց, և քառասուն հազար երդ հայ, զոր յԱրտաշատ քաղաքէ խաղացուցին: Եւ զամենայն շինուած քաղա- քին հրձիգ արարին զիսյառակերտն, և զքարակերտն քանդեցին, զպարիսպն ըստ նմին օրինակի և զամենայն շինուած քաղաքին մինչև հիմունսն ապա- կանեցին և ոչ թողին մի, և ոչ թողին ընաւ քարիքարի վերայ, անմարդ, և թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց կացուցանէին: Եւ եղև յորժամ ամէն ժողովեցին զամենայն գեղերնսն զքաղաքին ի մի վայր, և անցուցին ընդ Տափերն կամուրջ, և առնէին համար գերւոյն ի մէջ շերտափակ զօրացն պատէին»:

² Թ. Արծրունի, էջ 114—115: Ս. Ա. Անեցի, էջ 67: Փ. Բու- ղանդի այլ հրատարակությունների մեջ Արտաշատից գերված հայերի թիվը տույց է տրված երբեմն քառասուն հազար, երբեմն 4 հազար, երբեմն 40 հա- ղար երդ:

քառացի կերպով քաղելով Փ. Բուզանդից, իր կողմից ավելացնում է, թե այդ նույն թագավորն իր արքունիքը Արտաշատից փոխադրում է Դվին. «Նաև արքունիքը փոխադրում է անաստից վերը մի ոստի վրա, ուր ամառվա պալատներ է շինում, որը պարսկերեն լեզվով Դվին է կոչվում, որ նշանակում է բլուր: Որովհետև այն ժամանակ, երբ Արեսն ուղեկցում էր արեւդակին և ջերմ օդը պղտորվելով ժանդառոտ քամիներ էին փչում, Արտաշատի բնակիչները չէին կարողանում գիմանալ դրան, իրենց կամքով հանձն են առնում փոխադրվել»¹:

Այսպիսով Մ. Խորենացու աված տեղեկություններից կարելի է հասկոնալ, որ Խոսրով Կոտակի ժամանակ (330—339 թթ.) Արշակունյաց արքունիքը փոխադրվում է Դվին, Արտաշատի բնակիչները կամավոր կերպով թողնում են իրենց բնակավայրը՝ ճահիճների գոյանալու և օդի նեխված լինելու պատճառով, և հաստատվում Դվինում: Պատմական փաստերը, սակայն, զույգ են տալիս, որ Խոսրով Կոտակ թագավորի ժամանակ Արտաշատ քաղաքի դատարկվելու և Դվին փոխադրվելու մասին Մ. Խորենացու վկայությունը, որ կրկնել են նրանից օգտվող ուրիշ պատմագիրներ², չափազանցված է: Նախ՝ Հայաստանի թագավորանիստ քաղաքը Խոսրով Կոտակի ժամանակ Արտաշատի հետ միասին նաև Վաղարշապատն էր, մյուս կողմից, ինչպես վերը նկատեցինք, Խոսրով Կոտակի մահից հետո մոտ 30 տարի անց, Փ. Բուզանդը Արշակ Բ-ի գերեզմարությունից հետո հիշատակելով Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքների ավերածությունն ու բնակչության գերեզմարությունը Շապուհ Բ-ի զորքերի կողմից, Արտաշատից վերջրած գերեզմարի թիվը, թեև չափազանցյալ, մի քանի տասնյակ հազար երգ է ցույց տալիս, մի հանգամանք, որը հակասում է Մ. Խորենացու հազորած տեղեկության: Բացի դրանից, Շապուհ Բ-ի ժամանակ (310—379 թթ.) Հայաստանում ավերված մեծ քաղաքների թվում Դվինի

¹ Մ. Խորենացի, Բ. գիրք, Ը. գլ., էջ 235:

«Նաև զարքունիսն փոխե վերոյ անաստին յոստ մի, ապարանս հովանաւարս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ Թարգմանի բլաւը: Քանզի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեւդահան, և օդը ջերմայինք պղտորեալք ժանդառոտութեամբ փչէին: յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումն»:

² Մ. Տաւրնեցի (Առաքիչ), Պատմութիւն, Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 67: Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 21: Վարդան վ., Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 45:

անունը մինչև անգամ չի հիշատակվում, որից կարելի է պարզապես եզրակացնել, որ 4-րդ դարում Դվինը գեո մեծ քաղաքների թվում չէր, այլ ծառայում էր այդ միջոցին Արշակունի հայ թագավորների համար իրրե ուստադի և ձմեռվա հանգստյան վայր, ինչպես վկայում է նույն պատմագիրը և որ Արտաշատը բոլորովին չի դատարկված իր բնակչությանից, այլ, ընդհանրապես, նա ունի դեռևս հոծ բնակչություն և շարունակում էր տարանցիկ առևտրի մեջ որոշ դեր խաղալ:

Լեոն իր «Հայոց պատմության» Ա. հատորում խոսելով Արտաշատ մայրաքաղաքի բնակչության՝ Սոսրով Կոտակի իշխանության օրով Դվին փոխադրվելու մասին, հետևյալն է ասում. «Նրան (Սոսրով Կոտակին) հաջողվեց լավագույն կերպով լուծել Արտաշատ մայրաքաղաքի հարցը: Նրա ժամանակ էր, որ հայկական այդ հնագույն և հռչակավոր կենտրոնի (Արտաշատի) կյանքը դժվարացավ բնական մի պատճառից: Արաքսը, որ երկու կողմից շրջապատում էր մայրաքաղաքը, փոխեց իր հունը և իր ընթացքը հեռացրեց պարիսպներից: Այս նախ և առաջ նշանակում էր, թե քաղաքը (Արտաշատը) զրկվում էր ամուր պատվարներից, թուլանում էր իրրե բերդ: Բայց իրրե բնակչության վայր էլ Արտաշատը վատ պայմանների մեջ է գրվում: Կազմվում են ճախճախուռներ, որոնք Արարատյան դաշտի խեղդող շոգեբրին ապականում էին օդը: Սոսրովը, լեռնապանների արշավանքից ազատվելուն պես, մայրաքաղաքի հիմարկությունները տեղափոխեց նրա հյուսիսային կողմում գտնվող արվարձանը, որ կոչվում էր Դվին և բլրի ձև ունեւր: Այդտեղ, բլրի վրա, շինեց արքունական պալատներ, որոնցից մեկը ինչպես երևում է, հատկացրեց թագուհուն և կոչվում էր Տիկնունի»¹: Սոսրով Կոտակի նպատակը չէր, ինչպես Լեոն է ասում, Հայաստանի մայրաքաղաքի, Արտաշատի (ըստ Լեոնի), հարցը լավագույնս կերպով լուծել: Փ. Բուզանդը և Մ. Սորենացին պարզապես վկայում են, որ Սոսրովն իր համար որսի տեղեր է պատրաստում և հանգստյան համար երկու պալատ շինում այնտեղ: Արտաշատի շուրջը ճահճուտների գոյանալու խոսքերը կապ ունեն և թե Նրոսի Արտաշատից հեռանալու, այլ ավելի շատ Մեծամորի գետի հոսանքի փոփոխության հետ: Փ. Բուզանդից վերցրած հատվածի վրա Մ. Սորենա-

¹ Լեոն, Հայոց պատմություն, Ա. հատոր, Թիֆլիս, 1916, էջ 583:

յու կատարած հավելվածի վրա հիմնվելով՝ Լեոն Նույնը ոչ միայն կրկնել է, այլև ավելի բնդարձակել և աշխատել է Մ. Խորենացու տված տեղեկությունների վրա լրացնել, Հակոբակ Լեոնայդ կարծիքի, Արտաշատը դեռ Խոսրով Կոտակից հետո էլ շարունակում է գոյություն ունենալ, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, իհարկե, ոչ նախկին դիրքով և բազմամարդությամբ:

Դվինը, ինչպես այդ պարզվել է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմական թանգարանի արշավախմբի կողմից մի քանի տարի շարունակ սխտեմատիկ կերպով այնտեղ կատարվող պեղումների շնորհիվ, թեև Խոսրով Կոտակի շինարարությունից առաջ էլ ունեցել է բերդից դուրս քաղաքային բնակչություն, բայց 4-րդ դարում, ինչպես և 5-րդ դարի առաջին տասնամյակներին գեոհս մեծ քաղաք չէր դարձել և առաջնությունը Արտաշատից չէր խլել:

Աչքի է ընկնում մի գլխավոր հանգամանք, այն, որ Փ. Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունները Շապուհ Բ-ի ժամանակ Հայաստանի քաղաքները ավերման և բնակչության բնաջնջման մասին, միօրինակ են¹. պատմադրի հիշատակած դերիսների քանակը Հայաստանի միայն յոթը քաղաքներից մոտ մեկ միլիոն է, չհաշված սղանվածները թիվը: Պարզապես երկվում է, որ Փ. Բուզանդն օգտվել է ժողովրդական այնպիսի ավանդությունից, ուր պատմական դեպքերը սրուղ դուռնավորում են ստացել: Մակիյն, անկասկած է, որ 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, հայ-պարսկական պատերազմների հետևանքով, Հայաստանի քիչ ու շատ աչքի ընկնող քաղաքները ավերածություն, կոդուլուտի, կոտորածի և զերեվարություն են ենթարկվել, բայց և այնպես այդ քաղաքները չեն լքվել բնակչությունից և շարունակել են իրենց գոյությունը:

Մ. Խորենացին, անշուշտ, օգտագործելով Փ. Բուզանդի վերոհիշյալ հատվածը, Հայաստանի քաղաքների ավերման և բնակչության զերեվարության մասին հետևյալ հակիրճ տեղեկու-

¹ Բացի Արտաշատից, Փ. Բուզանդը (էջ 171—173) հիշում է և հետևյալ քաղաքների բնակչության զերեվարությունը. Վաղարշապատից՝ 19000 երգ, առանց տարբերելու հայերի և հրեաների թիվը, Նեմեզաշատից՝ 20000 երգ՝ հայ և 30000 երգ հրեա, Բաղրեվանդի Զարեհավանից՝ 5000 երգ՝ հայ և 8000 երգ հրեա, Աղահովտի Զարեշատի՝ 14000 երգ հրեա և 10000 երգ հայ, Տոսպա Վանից 5000 երգ հայ և 18000 երգ հրեա, Նախնավանից 2000 երգ հայ և 16000 երգ հրեա:

թյուններն է տալիս. ճշույն ժամին Շապուհ թագավորից հրաման հասավ, որ քանդելով ավերին բոլոր քաղաքների ամրոցները և հրեաներին դերի տանեն և այն հրեաներին էլ, որ հրեական նույն կրոնին էին մնացել Տոսպի Վան քաղաքում, որոնց Բարզափրան Ռշտունին էր բերել Տիգրանի ժամանակ: Սրանց Շապուհը բնակեցրեց Ասպահանում: Գերի տարան նաև այն հրեաներին, որոնք Արտաշատում և Վաղարշապատում էին, որոնց Տիգրան թագավորն էր բերել, և սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ ընդունել էին քրիստոնեություն, այդ թվում էր նաև Արտաշատի երեց Ջվրթանը¹:

Փ. Բուզանդի և Մ. Խորենացու նույն դեպքերի վերաբերյալ տեղեկությունները տարբեր են միմյանցից: Մ. Խորենացու տեղեկությամբ Շապուհը հրամայում է ավերել Հայաստանի բոլոր քաղաքների ամրությունները միայն, այսինքն՝ պարսպաները և միջնաբերդերը և ոչ թե քաղաքներն առնասարակ, ազգաբնակչության ընտանոցներն ևս. մյուս կողմից՝ Մ. Խորենացու վկայությամբ, դերի են տարվում միայն հրեաները՝ հին օրենքին հավատարիմ, թե քրիստոնյա դարձած, այդ մեկնույն է: Հայերի գերեզմարության մասին ոչ մի խոսք չի ստում, Ջվրթա երեցն էլ հանդես է գալիս իբրև քրիստոնյա դարձած հրեա:

6. ԱՐՏԱՇԱՏՆ ԻՐ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Սկսած 5-րդ դարից Արտաշատը պատահականորեն է միայն հիշվում պատմության մեջ. նա հանդես է գալիս հայ ժողովրդի պարսից բռնակալական լծի դեմ 5-րդ դարում բարձրացրած ապստամբությունների և կոռիֆների կապակցությամբ:

Նրբ պարսից Հազկերտ 2-րդի հրամանով Միհրենբեքն հազարապետը նամակ է գրում հայ ավադանուն և առաջարկում թողնել քրիստոնեությունն ու ընդունել զրադաշտական կրոնը, հայերի բացասական պատասխանից հետո, իբրև երկրի պետական գործերի պատասխանատու, պարսից արքունիք են հրավիրվում Հայաստանի աշխարհական պետերը: Ղ. Փարպեցու մոտ, Հազկերտի կողմից հայ ավադանուն գրված նամակը համառոտ է, ինչպես և պետք է լիներ, իսկ Նղիշի մոտ՝ բավական ընդարձակ:

¹ Մ. Խորենացի, Գ. դերբ, Լե. դ., էջ 300:

Պարսից արքունիքի կողմից հայոց ավագանուն ուղղված այդ գրությանը պատասխանելու համար ազգային ժողով է գումարվում Արտաշատում: Խոսքով կոտակի իշխանություն ժամանակից մոտ 115 տարի անց, դարձյալ հիշվում է Արտաշատը թիագաւորանիստ քաղաք՝ անվան տակ: Պարզ է, որ Նդիշեն այս դեպքում նկատի ունենր Արտաշատի նախկին դերը: Ա. Փարսպեցին ժողով գումարելու տեղի մասին ոչինչ չի ասում: Այդ ժողովին մասնակցում են Հայաստանում այդ ժամանակ աչքի ընկնող նախարարական տոհմերի և հոգևորականություն ներկայացուցիչները: Ա. Փարսպեցին մի աս մի հիշում է ժողովին մասնակցող թե՛ աշխարհական և թե՛ հոգևոր գործիչներին, մինչդեռ Նդիշեն հայտնում է միայն հոգևորականների անունները, իսկ աշխարհական ներկայացուցիչներին մասին անորոշ և ընդհանուր ակնարկ է անում: Արտաշատի ազգային ժողովը բացասական պատասխան է գրում պարսից արքունիքին: Ա. Փարսպեցին տվելի համառոտ և ամփոփ է գրում հայերի պատասխանը (մոտ երկու և կես էջ), մինչդեռ Նդիշեն 15 էջ է նվիրում նույն պատասխանին, ծաղրելով զրադաշտական կրոնը և դրվատելով քրիստոնեությունը, որից երևում է, որ Նդիշեն իր կողմից կատարել է բավական հավելումներ:

Հայերի պատասխանն նամակը առիթ է տալիս պարսից կառավարության արքունիք հրավիրել աչքի ընկնող հայ նախարարներին, որոնցից ոմանք մասնակցել էին Արտաշատի ազգային ժողովին: Նույն խնդրի առթիվ արքունիք են հրավիրվում նաև վրաց և աղվանից երկրների ավագանիները, որովհետև Սասանյան իշխանությունը նույն քաղաքականությունն էր վարում նաև հիշյալ երկրներում: Կալվածները գրավելու և աքսորի սպառնալիքի տակ հայ, վրացի և աղվան իշխաններն ընդունում են պարսից արքունիքի առաջարկությունը, ուրանում են քրիստոնեական կրոնը և խոստանում նպաստել իրենց երկրներում ասորուշաններ շինելու և զրադաշտականությունը տարածելու, այսինքն՝ նրանք խոստում են տալիս հլու հպատակ դառնալ Պարսկաստանին, բայց հայրենիք վերադառնալուց քիչ ժամանակ անց ապստամբություն են բարձրացնում Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանից երկրում Պարսից կառավարության այդ քաղաքականություն դեմ:

Հայ ապստամբներն ըստ Նդիշեի, հարձակվում են Հայաստանի այն բերդերի, ավանների և քաղաքների վրա, ուր պարս-

կական կայազորներ կային և տարուշաններ էին շինված. այդ թվում հիշվում է նաև Արտաշատը. «Այն ժամանակ կրկին անգամ հարձակվեցին այն բերդերի և ավանների վրա, որոնք գտնվում էին երկրի զանազան վայրերում և մարցնեցում և պարսիկների ձեռքում էին. կործանում և քանդում են նրանց բնակարանները: Առաջինը մեծ Արտաշատն իր ավաններով միասին»¹. Այսպիսով պարզվում է, որ 449—450 թվականներին հիշվում է իբրև մեծ և ավաններով շրջապատված մի քաղաք, որտեղ պահվում էր պարսկական կայազոր, շինված էր նաև տարուշան: Ղ. Փարպեցու և Նզիշի վկայությամբ Վասակի կողմից ձերբակալված հայ հոգևորականների մեջ Սամվել և Աբրահամ երեցները մեղադրվում էին Արտաշատում գտնված տարուշանը կործանելու խնդրի առթիվ. նրանք դատապարտվում են աքսորի². Պարզ է, որ եթե Արտաշատն իբրև աչքի բնկնող ավան կամ քաղաք գոյություն չունենար այդ ժամանակ, Սասանյան իշխանությունը կարիք չէր ունենա այնտեղ տարուշան շինելու և կամ կայազոր պահելու:

Ապստամբությունը լայն ծավալ է ստանում Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանից երկրում. հայ զորքի սպարապետ Վ. Մամիկոնյանն օգնության է գնում Աղվանք. Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունին դավաճանում է իր հայրենիքին և թեքվում պարսից կողմը. իր կողմը գրավելով նաև հայ իշխաններից ոմանյ³ սկսում է հարձակումներ գործել Հայաստանի այն բերդերի, ավանների և շրջանների վրա, որոնք պատկանում էին իրեն հակառակորդ հայ իշխաններին, ուր կային հայկական կայազորներ, ավերում, կործանում է դրանք և գերի վերցնում ուխտապահ գլխավոր իշխանների ընտանիքները: ...«ավերում են հայոց երկրի շատ վայրերը... և Արտաշատի նահանգը և հենց Արտաշատն ամբողջովին և բոլոր գյուղերն ու ավանները, որ նրա շրջակայքում էին, գրավում են, ավերում և հրդեհի մատնում...»³:

¹ Նզիշ, Պատմութիւն Վարդանանց, Թիֆլիս, 1919, էջ 87: «Յայնմ ժամանակի դարձեալ յաբձաիցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս, յամբոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա: Առաջին զմեծ Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք»:

² Նզիշ, էջ 169, Ղ. Փարպեցի, էջ 166:

³ Նզիշ, էջ 101, ...«աւերեալ զբազում տեղիս հայոց աշխարհին... զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին զլիովին, և զամենայն գիւղս և զաւանս որ շուրջ նոցաւ էին, առեալ և հրձիգ արարեալ...»:

Նդիշեն, բոտ իր սովորութեան Վասակի դավաճան արարքները բազմացնում և չափազանցութեան է հասցնում: Դժվար թե Վասակը, իրրե երկրի մարդպան, Հայաստանի բերդերը, ավաններն ու քաղաքները, թեկուզ իր հակառակորդներին պատկանող, հրդեհի կամ ավերածութեան ենթարկեր. նրա նպատակն իրեն հանձնած երկրի կործանումը չէր, այլ իր հակառակորդին ստիպել ընդունելու պարսից արքունիքի առաջարկը: Այդ տեսակետից ավելի ճիշտ մտնեցում է ցույց տալիս Ղ. Փարպեցին, որի համար նույնպէս, Վասակը դավաճան էր: ՇԱնօրեն Վասակը դավաճանում է Աստուծու ուխտին և նենգութեամբ դրժում է ավետարանի երգումը և հետանալով ճշմարտութեան միաբանութեանից՝ ապստամբում է... և հայոց ամբողջների բերդերը խլելով և իր կայսրերը թողնելով զգուշացնում էր: Եվ Մամիկոնյան տոհմի, կամսարակառներին և այլ տանուտերերի որդիներին հավաքելով դպակներից, ուղարկում է Սյունյաց իշխանութեան մամուր բերդերում զգուշութեամբ պահելու...»¹:

Ղ. Փարպեցու այս վկայութեանից պարզվում է, որ Վասակն իր հակառակորդների կամ հայոց եկեղեցու ուխտին հավատարիմ մնացած իշխանների բերդերն է զրավում և նույն վայրերում թնդնում իրեն վստահելի կայսրորդներ, առանց ավերելու կամ կործանելու դրանք. դերում է նաև Մամիկոնյան, կամսարական տոհմերին, ինչպես և այլ իշխաններին պատկանող տեղաներին և իրրե պատանդ պահում Սյունիքի բերդերում: Այստեղ կարեւորն այն է, որ Նդիշեն Վասակի կողմից զրավված բերդերի, քաղաքների և ավանների թվում հիշում է Արտաշատը, նրա շուրջը գտնված գյուղերն ու ավանները և առհասարակ Արտաշատի ճահանգն ամբողջովին». վերջին անունով նահանգ գոյությունն չսւնել Հայաստանում: Ինչպես երևում է, Նդիշեն Արտաշատը շրջապատող գյուղերից և ավաններից ավելի հեռավայրերն է մատնանշում, Արտաշատի նահանգ անվանելով դրանք իրրե հանրածանոթ մի անուն:

Նդիշեի և կողմնակի կերպով նաև Ղ. Փարպեցու վերոհիշյալ վկայութեաններից կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշատ քաղաքն իր բերդով, շրջապատի գյուղերով, ավաններով և ամբողջ շրջանով պատկանում է Վասակի հակառակորդ նախարարական

¹ Ղ. Փարպեցի, էջ 66—67:

տոհմերին, հաժանաբար Մամիկոնյաններին և նրա ազգակից տոհմին¹։ Եղիշեի հիշած «Թագաւորանիստ» տեղերից մեկը անշուշտ, Արտաշատն էր իր շրջակայքով, որը գրավում է Վասակը Վարդանի բացակայութեան ժամանակ, իսկ երբ Վարդանը վերադառնում է Աղվանքից, նա ետ է գրավում հիշյալ վայրերը և երբ նույն տարին դարնան բացվելուն պես Հայաստանում տեղեկութուն է ստացվում պարսից բանակի դեպի Հայաստան արշավելու մասին, Վարդանի, իբրև հայոց սպարապետի հրամանով՝ նրա կողմնակից հայ իշխաններն իրենց զորքերը կենտրոնացնում են Արտաշատ քաղաքում²։ Հայոց զորքն Արտաշատից աճապարում է թշնամու դեմ և նրան հանդիպում Արտաշ գավառում, ուր Ավարայրի դաշտում, Տղմուտ գետի ափին, 451 թ. տեղի է ունենում ճակատամարտը հայերի համար անհաջող ելքով։

Այնուհետև Արտաշատը հիշվում է 480-ական թթ. Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ, պարսից իշխանութեան դեմ հայերի ապստամբութեան շրջանում³։ Հայերի հետապնդման պատճառով, Հայաստանի պարսիկ մարզպան Ատրվշնասպ Հոգմանդյանը և հաղարապետ Վեհվհենամն իրենց կողմնակից հայ դավաճան իշխաններով խույս են տալիս Շիրակից և պատասպարվում Արտաշատի բերդում⁴։ ապստամբ հայերը պաշարում են Արտաշատի բերդը. Ատրվշնասպը մյուս փախուստախոններով գիշերը դուրս է գալիս Արտաշատի բերդից և անցնում Ատրպատական⁵։

Նույն դեպքերի կապակցությամբ Ղ. Փարպեցին երկրորդ անգամ հիշում է Արտաշատը, բայց ոչ իբրև քաղաք, այլ դուռ-դաճաղաք. նրա վիճարկությամբ պարսից զորավար Զառմինը Հաղարավուխտը շտապում է պաշարել Դվինը, ուր այդ միջոցին գտնվում էր Վահան Մամիկոնյանը հայ ապստամբ նախարարների հետ։

... Ե՛լեալ հասանէր յանկարծակի յերկիրս հայոց Զառմինը հաղարաւուխտ, սաստիկ և բազում այրընտիր զօրօք դիմեալ ան-

¹ Եղիշե, էջ 128։

² Ղ. Փարպեցի, Պատմութ. հայոց, էջ 121։

ցանէր ստիպով բնդ կամուրջ գետոյն Երասխայ, և ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ՝ բանակէր այն օր¹:

Ղ. Փարպեցին ժամանակակից պատմագիր էր և նա լավ ծանոթ էր այդ վայրերին, հետևապես ճիշտ պիտի համարել նրա վկայութիւնը, որ 2-րդ դարի վերջին Արտաշատն արդեն գոյության վերածվել, բնակչութիւնը քչացել և բնակելի տարածութիւնը փոքրացել էր, սակայն նրա բերդն իր պարիսպներով, ինչպես վերը տեսանք, դեռ գոյութիւն ունէր: Այնտեղ դեռ մարդիկ էին պատսպարւում: Պարսից բանակը մի օր ֆիուս է Արտաշատում: Վերջին անգամ Ղ. Փարպեցին հիշում է Արտաշատը, երբ Վահան Մամիկոնյանը Ատրպատականում պարսից արքունիքի կողմից ուղարկված Նիխորի հետ տեսակցելուց հետո, վերադառնում է Դվին: Հասնելով Երասխ գետին՝ նա նկատում է թե Արտաշատի մոտիկ կամուրջը, որը հայտնի էր Տափերական անունով, ավերվել է. նա ստիպված է լինում անցնել Երասխը նրա մի ծանծաղուտով²:

Արտաշատն իրրեւ գոյազապաք շարունակում է գոյութիւն ունենալ նաև 7-րդ դարում և այդ անունով նա ծանոթ էր արաբ մի քանի պատմագիրներին և աշխարհագիրներին: 9-րդ դարի պատմիչ Ան. Բուլաճորին արաբների գեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի (640 թ.) ղեկաքերի կապակցութեամբ հայտնում է, թե երբ արաբական զորաբանակի գլխավոր հրամանատար Հարիր Իբն Մաւլաման գրավում է Կարակալան, ճանապարհովում է գեպի Խլաթ, Արճեշ և ապա առաջ անցնելով՝ հասնում է Արգիշատ, կամ որ նույնն է՝ «Ղերմեզ» փոքրիկ քաղաքը. նա անցնում է Կուրդեր կոչված գետը և բանակ է դնում Դերիլի (Դվինի.—Ա. Շ.) դաշտավայրում, որտեղից հեծելազորն ուղարկում է քաղաքի (Դվին.—Ա. Շ.) դեմ, և հետո ինքն է գալիս քաղաքի դռների մոտ³: Պրոֆ. Պ. Կ. Ժուզեն Արգիշատ (اردش) տեղանունը թյուրիմացութեամբ կարդացել է Ազգիշատ (ازدش) ենթադրելով, թե ը (ا) տառի վերևը եղել է կետ (2-րդ տառ), որովհետև արաբներն ի մեջ ը (ا) զ (ي) տառերը միևնույն ձևով են գրվում և երբեմն վերևը կետեր ունեցող տառերի այդ կետերը բաց են թողնվում և ընթերցողներն իրենք

¹ Ղ. Փարպեցի, Պատմութ. հայոց, էջ 143—144:

² Նույն տեղում, էջ 171:

³ Ах. Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе. Баку, 1927, стр. 10.

պիտի հասկանան, թե ինչպես պիտի արտասանեն այդ տառերը: Սպա ծանոթության մեջ պրոֆ. Ժողեն րաջատրում է, թե Ազգիշատը Աշտիշատն է: Սակայն Աշտիշատը գտնվում է Տարսն գավառում, որն ընկնում էր Խլաթից և Արճեշից դեպի արևմուտք և Հարիր Բրն Մասլամայի այդ արշավանքի ճանապարհին չէր կարող լինել: Արաբական զորքանակը շտապում էր հասնել Հայաստանի այդ ժամանակվա մայրաքաղաք Դվինը, որի մոտն էր գտնվում Արաշատը, իսկ դա Խլաթի և Արճեշի հյուսիս-արևելյան կողմն էր: Միևնույն ժամանակ Ա. Բալաձորին տալիս է Արտաշատի մի այլ կոչումը՝ «Աերմեզ», որ նշանակում է կարմիր, իսկ այդ կոչումով հայտնի էր միայն Արաշատը կամ Արաշատը, սրանգ պատրաստվում էր Մերձավոր Արևելքում շատ հայտնի որդան-կարմիր ներկը: Այնպես որ Արտաշատ քաղաքի անունը ճիշտ է գրված Ա. Բալաձորու աշխատության մեջ և կարիք չի եղել այն փոխելու Ազգիշատի: Իրն-ալ-Աթիրը (III, 65) այդ նույն քաղաքի անունը գրում է Ազգիշատ: Երևի Բալաձորու համապատասխան հատվածից օգտվելով, նա էլ նույնպիսի թյուրիմացության մեջ է ընկել, իսկ Յակուտին (I, 199) պարզապես գրում է Արգաշատ (ارداشت), որովհետև վերջինս ծանոթ էր այդ քաղաքի անվան¹:

Նույն 640 թ. դեպքերի կապակցությամբ Սերետս կպիսկոպոսը պատմում է, թե արաբական զորքի առաջին արշավանքից և Դվինում կատարված կատորածից, կողոպուտից և դերևիարու-թյունից հետո, երբ երկիրը խաղաղվում է, Ներսես Գ. Տալեցի կաթողիկոսը սկսում է իր շինարարական գործունեությունը. նախ՝ նա կառուցում է Արտաշատում Խոր Վիրապի վրա մի վկայարան ու Գրիգորի անունով, որից հետո ձեռնարկում է Զվարթնոցի շինություն², Թվում է, թե Սերետսը, քանի որ ժամանակակից հեղինակ է և պարզապես գրում է, թե «Սա (Ներսեսը) շինեց սուրբ Գրիգորի վկայարանը Արտաշատում, Խոր Վիրապի վրա...» կարելի է ենթադրել, որ այդ միջոցին Արաշատը դեռ լքված չէր իր բնակչությամբ: 9—10-րդ դդ. ապրող հեղինակ Հով. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը նույնպես հիշատակում է վկայարանների շինության մասին Խոր Վիրապի վրա, բայց այս դեպքում արդեն նա Արտաշատի անունը

¹ Ас. шахназарян, Двин, Ереван, 1940. стр. 61.

² Սերետս կպ., Պատմութիւն ի Հերակն, Թիֆլիս, 1913, էջ 274:

չի տալիս, մինչև 912—913 թթ. նա շատ անգամ եղել է Դվինում, պրտակ է Արտաշատի շրջանում իրրե կաթողիկոս, բայց ինչպես երևում է, այդ գարում Արտաշատն իրրե ավան կամ գյուղ այլևս գոյություն չուներ:

Նույն Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսը վերջին անգամ հիշում է Արտաշատը, բայց ոչ իրրե ավան կամ գյուղաքաղաք, այլ իրրե գաստակերտ: Նրա վկայությամբ, Դեորգից հետո կաթողիկոսական աթոռն է բարձրանում Հովսեփ Արագածոտնեցին, որի ժամանակ ավելի ևս ծանրանում է արաբական լուծը հայ բնակչության վրա: Արաբական իշխանությունը կեղեքում էր ժողովրդին ոչ միայն ծանր հարկերով, այլև բռնի միջոցներով շատերի կալվածքներն էր յուրացնում, մանավանդ այնպիսի հողեր և սգարակներ, որոնք շահաբեր էին: Այդ նույն Հովսեփ կաթողիկոսի ժամանակ ոստիկանի պաշտոնով Հայաստան է գալիս Խուզեյմ-իբն-Խալիմը, առաջին անգամ 784/785 թ.: Ահ. Բալաձորու վկայությամբ, Խուզեյմը հանդիսանում է Հայաստանի երևելյի կառավարիչներից մեկը, իսկ ալ-Համադանու վկայությամբ, նա հանդես է գալիս իրրե ամենազաժան փոխարքան Հայաստանում¹: Նա հողերի բաժանում է կատարում Դվինում և Նախիջևանում և տուրքեր սահմանում: Այդ նույն ոստիկանը Դվինում հաստատվելուց հետոնկատում է, որ հայոց կաթողիկոսարանն ունի մեծամեծ և պողոտքեր գաստակերտներ, ինչպես Արտաշատը, Կաթակերտը և Հոռոմոց Մարզը և ամեն ջանք թափում է այդ կալվածները խլելու կաթողիկոսից և սեփականացնելու: Նա առաջարկում է կաթողիկոսին վերահիշյալ կալվածներն իրեն վաճառել: Կաթողիկոսը հրաժարվում է նրա ցանկությունը կատարել. ոստիկանը բանտարկում է կաթողիկոսին, ձեռի և անարգանքի է ենթարկում նրան, բայց նպատակին չի հասնում: Այն ժամանակ ոստիկանը հետևյալ խորամանկություն է դիմում. երեք քսակ դրամ է լցնում և տալիս իր ծառաներին, որոնք այդ գանձը զուլխների վրա դրած Դվինի հրապարակով ի տես մարդկանց պիտի տանեին բանտ, իրրե թե կաթողիկոսին տալու՝ նրանից գնված գաստակերտների իրրե փոխարժեքը. միևնույն ժամանակ նա իր ծառաներին պատվիրում է բանտի մի գոնով ներս մտնել, իսկ մյուս գոնով գաղտնի դուրս գալ և

¹ Ах. Баладзори, стр. 21. Ал. Хамадани Сбор. Матер..., вып. XXXI, стр. 33.

դանձը բերել իրեն հանձնել: Դրանից հետո, նա լուր է տարածում քաղաքում, թե կաթողիկոսը դաստակերտներն իրեն է վաճառել, իսկ այդ նույն միջոցին նա կաթողիկոսին ուղարկում է բանտի կապանքներից: Այդ բոլորից հետո էլ կաթողիկոսը չի վհատվում, նա դիմում է դատարան և հաղիմհաղ հաջողվում է նրան բնագործից ոստիկանի ձեռքից ազատել Կաթողիկոսն ու Հոռոմոց Մարգը, իսկ Արտաշատը (դաստակերտը) մնում է ոստիկանի սեփականությունը¹. Այսպիսով պարզվում է, որ 8-րդ դարի վերջին քառորդում Արտաշատն իրեն բնակավայր պատմագիրների մոտ չի հիշատակվում, այլ դրա փոխարեն նախկին Արտաշատն իր շրջանով իրեն դաստակերտ, այսինքն՝ ավան, ագարակ:

Զնայելով, որ 8-րդ դարի վերջին, Արտաշատում բացակայում էր արդեն բնակչությունը, բայց և այնպես մի ժամանակ այդ բնագործակածավալ քաղաքի պարիսպներից, պալատներից, տշտարակներից և առհասարակ հասարակական շինություններից պետք է կիսավեր կամ փլատակ վիճակում մնացորդներ լինեին գետնի երեսին, քանի որ նա շինված էր հարթ տարածություն վրա (բացի նրա շրջապատում եղած Սոթ Վիրապի բլրից) և, հեռավոր, եթե ուրիշ որևէ պատահարի ենթարկված չլինեք հետագայում, նրա տեղադրությունը դժվար չէր որոշել: Մինչդեռ մի քանի դար հետո, թե տեղացիները և թե արտաքին ճանապարհորդները Արտաշատի շինության ճիշտ տեղը չեն կարողանում մատնանիշ անել: Իմ կարծիքով Արտաշատի փլատակների իսպառ անհետացումը գետնի երեսից կամ նրա հավասարվելը գետնի երեսին և հետագայում հողով ու ավազով ծածկվելը կապ է ունեցել այն հանգամանքի հետ՝ որ շրջապատում քարահանք չկար և մոտակա գյուղացիների համար հին քաղաքի ավերակները դարեր շարունակ ծառայել են իրեն քար ձեռք բերելու հեշտագույն միջոց, այն էլ ոչ թե ապառաժ քարեր, այլ մշակված և ընտրովի: Որոշ գեր էլ անշուշտ խաղացել են մեծ

¹ Հովհ. Դրասխանակերտցի, Մոսկվա, 1853, 63—64. Կաթողիկոսը և Հոռոմոց Մարգը Ղ. Ալիշանը (Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 197 և 303) գետեզում է Հրազդանի (Զանգի) ափերին, որ բավական անորոշ է. Զաքարե պատմագիրը Կաթողիկոսը մատնանշում է Գյո Գումբեթի մոտ. այդ երկու գյուղերը նա գետեզում է Նրեանի և Էջմիածնի միջև: Պատմություն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 46:

երկրաշարժները, որոնց ժամանակ փլատակները ծածկվել են հողով:

Այսպիսով պատմագրական տեղեկությունների ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշատը միանգամից չի լքվել իր բնակչությունից Յոսրով կոտակի ժամանակ (330—339 թթ.), այլ հետագայում, հետզհետե փոքրանալով՝ 8-րդ դարում դառնում է մի փոքրիկ գաղտնիք:

Արտաշատից բնակչության աստիճանաբար հեռանալու պատճառ է ծառայել նախ և առաջ Հայաստանի մայրաքաղաքի կամ վարչական գլխավոր կենտրոնի տեղափոխությունը զանազան տեղեր՝ Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, 162 թ. և վերջում էլ Դվին: Պարզ է, որ արքունիքի հետ տեղափոխվել են նաև նրա ծառայողները, պետական գործակալություն պաշտոնյաները, պալատին մոտիկ կառնած իշխաններն ու հոգևորականությունը:

Բայցի դրանից Արտաշատի լքման պատճառներից մեկը պիտի համարել նաև ստրկական կարգերի քայքայումը: Ստրուկի աշխատանքը չէր տալիս կալվածատերին այն օգուտը, որ սպասվում էր նրանից, ուստի Արտաշատում կենտրոնացած ֆեոդալ-կալվածատերերը քաշվում են իրենց գլխակները, ուր սկսում են օգտագործել ճորտական աշխատանքը, որը ստրկականի համեմատությամբ ավելի ձեռնտու էր:

Արտաշատի բնակչության թվի զգալի չափով նվազելու պատճառ է ծառայել, հենց նրա մոտ կառուցված Դվինը սկսած 4-րդ դարից, որը կարճ միջոցում հանդիսանում է տարանցիկ առևտրի գլխավոր հանգույցներից մեկը, ուր զարգանում է և տեղական արդյունաբերությունը: Այդտեղ է տեղափոխվում Վաղարշապատից նաև կաթողիկոսական աթոռը: Հայաստանի հարևան երկրներից և Հայաստանի ներքին քաղաքներից մեծ թվով առևտրականներ են հանդես գալիս Դվինի շուկա, ուր տեղի է ունենում ապրանքափոխանակություն: Այստեղ են կենտրոնանում նաև արհեստավորները: Մինք տեղեկություն ունենք, որ 5-րդ դարի վերջին քառորդում Տափարական կամուրջն արդեն քանդված էր, այսինքն, որ Արտաշատն այլևս անմիջապես կապված չէր Նրախի ալ ափի հետ և զրկված էր որևէ կապ պահպանելուց տարանցիկ առևտրի գլխավոր ճանապարհի հետ: Պարզ է, որ այսպիսի պայմանների հետևանքով

Արտաշատում գտնվող առևտրականներն ու արհեստավորները պիտի տեղափոխվեին Դվին և կամ մի այլ տեղ:

Իսկ ամենագլխավոր և վճռական նշանակություն ունեցող պատճառը ոչ միայն Արտաշատ քաղաքի, այլև գուցե նրա արվարձաններում հաստատված բնակչության տեղափոխության, կարելի է համարել Մեծամորի և Զանգու միացյալ գետերի ընթացքի փոփոխությունը: Արդեն վերը ցույց տվինք, թե տեղական ինչ մեծ նշանակություն ունեին վերոհիշյալ ջրառատ գետերը Դվինի և Արտաշատի շրջանների ոռոգման համար: «Աշխարհացոյցի» հեղինակի վկայությամբ, 7-րդ դարից գեո առաջ, այդ գետերը փոխել էին իրենց ընթացքը և Արտաշատից մոտ 25—30 կիլոմետր հեռու գետի արևմուտք էին խտնվում Նրասխին, իսկ Արարատյան դաշտավայրի այն մասերը, որոնք գտնվեին ջրերից և առհասարակ ոռոգումից, չոր անապատի են վերածվում: Նույնն է տեղի ունեցել և Արտաշատի նկատմամբ: Թե երբ է տեղի ունեցել Մեծամորու ընթացքի փոփոխությունը, ճիշտ որոշել դժվար է: «Աշխարհացոյցի» հեղինակը, որն ապրել է 7-րդ դարում, բավականանում է ասելով, թե ներկայումս (այսինքն՝ 7-րդ դարում) Մեծամորին Արտաշատից հեռու է թափվում Նրասխը: Արտաշատի շուրջը ճահիճների գոյանալու և օդի նեխվելու մասին Մ. Խորենացու վկայությունը կարող է իրականության համապատասխան լինել, քանի որ Մեծամորի գետի ստորին հոսանքի փոփոխության հետևանքով Արտաշատի շրջակա դաշտավայրերում և ցածրագիր հարթությունների մեջ հավաքված ջրերը, որոնք ենթակա չէին այլևս գետի ուժեղ հոսանքին, լճացել էին և ամռավա մոխների, կարող էին վարակիչ դարձնել օդը և ստիպել բնակիչներին հեռանալ այդ վայրից:

Արդեն նկատեցինք, որ 8-րդ դարի վերջին քառորդից հետո Արտաշատի անունը՝ իբրև քաղաքի և ավանի, մեր պատմագրության մեջ այլևս չի հիշվում, իսկ Արտաշատ քաղաքի հետ կապված Խոր Վիրապ անունը սկսվում է՝ հաճախակի գործածվել իբրև սրբավայր, ուր հետագա դարերում նորոգվում են և կառուցվում եկեղեցական այլ շինություններ: Խոր Վիրապի եկեղեցական ուղղության շինությունները կառուցված են 17-րդ դարում և որևէ կապ չունեն հին քաղաքի ավերակների հետ:

Հայ և օտար բանասերներն ու ճանապարհորդները վերջին դարերում հետաքրքրվել են Արտաշատ մայրաքաղաքի շինու-

թյան տեղը որոշելու խնդրով, բայց շփոթության մեջ են ընկել և բուլբուլին այլ տեղեր են ցույց տվել: Այդ շփոթության պատճառներից մեկը կարելի է համարել այն, որ Դվինի ավերակներին մոտ գտնվող Արտաշատ կամ Արտաշատ գյուղը անունների նմանություն պատճառով վերաբերել են հին Արտաշատ քաղաքին, որով Դվինի ավերակները պատահամբ համարվել են Արտաշատին:

Եվրոպացի տաղին ճանապարհորդը, որը հետաքրքրվել է Արտաշատ քաղաքի տեղի խնդրով, Շարգենն է եղել, որը դեպի Իրան կատարած իր երկրորդ ճանապարհորդության ժամանակ (1672—1673) ուրիշների վկայությունների հիման վրա մի քանի անհիմն ենթադրություններ անելուց հետո, խոսելով Նրեանի խանության մեջ գտնված հայկական մի քանի վանքերի մասին, որտեղ ինքն անձամբ չի եղել և հիմնվելով ուրիշ աղբյուրներից քաղած տեղեկությունների վրա, Խոր Վիրապի մասին ստում է. «Այդ վանքը գտնվում է Նրեանի սարգարություն սահմանի վրա, էջմիածնից դեպի հարավ: Տեղացիներն ասում են, որ այնտեղ տեսանելի են Արտաքսատի ավերակները, այն քաղաքի, որը նրանք անվանում են Արտաշատ, պարսից թագավոր Արտաքսատի անունով, որին Արեելքում կոչում են Արդեշեր: Նրանք վկայում են նույնպես, որ այդ ավերակների մեջ տեսանելի է Տրդատի պալատը, որը շինվել է 1600 տարի առաջ, և, ասում են, որ միայն պալատի մի պատն է մնացել, այն էլ կիսով չավել, որ այնտեղ գեոևս մնացել են չորս շարք մարմարյա սյուներ, ամեն շարքում 9 հատ և որ այդ սյուներից ամեն մեկի հաստությունը երեք դրկաչափ է, արվեստաքանդակ մարմարե կերտվածներով զարդարված¹: Շարգենը, անշուշտ, ծանոթ լինելով հին հույն և հռոմայեցի մի քանի պատմադիրների Կովկասի մասին հազորդած տեղեկություններին, սակայն արհեստով ակնավաճառ լինելով, չի կարողացել պատմական վայրերը դոնե մոտավոր ճշտությամբ որոշել և սխալ ու ճիշտ տեղեկությունները շփոթել է միմյանց հետ: Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաքսատան (Արտաշատը) երբեք չի կոչվել Աքիմենյան դինաստիայի թագավոր Արտաքսերքսեսի անունով, որն ապրում էր 5-րդ դարի վերջին (մ. թ. ա.): Մյուս կողմից Խոր Վիրապի մոտ ցույց տալով Արտաշատը, նա մատնանիշ է անում այն վայրը, ուր Գառնին

¹ Путешествие кавалера Шардена..., стр. 248.

կամ Տրդատի թախտի ավերակներն էին դանդաղ. պարզապես նա շփոթում է Գառնին Արտաշատի հետ:

Շարդենն այնուհետև էլ շարունակում է իր որոնումները և հասնելով Հ. Նախիջևան և պարսումներ կատարելով այդ քաղաքի անցյալի վերաբերյալ՝ նա մի անհիմն վկայություն է բերում, իբր թե Վաչագաթը երեք եկեղեցի (Յուշ քիլիսե) կոչված վանքում (այսինքն՝ էջմիածնում.— Ա. Շ.) պահպանվող տարեգրությունների մեջ ասվում է, որ Նախիջևան քաղաքը հին Արտաշատն է, հունական պատմագիրների Արտաքսատ և Արտաքսազատ կոչվածք¹:

Շարունակության մեջ Շարդենն իր վերջնական կարծիքն է հայտնում ասելով. «Ըստ ինձ, Նախիջևանը հռչակավոր Արտաքսատն է, կամ Արտաքսադը, շինված էր նրան շատ մոտ, որովհետև Տակիտոսն ասում է, թե Արտաքսը հասում էր այդ քաղաքին շատ մոտ և, իսկապես, այդ գետն անցնում է Նախիջևանից, ոչ ավելի քան յոթը մղոն հեռավորության վրա»²: Այսպիսով վերջնականապես պարզվում է, որ Շարդենը հին Արտաշատը համարում է ներկայիս Հ. Նախիջևանը և կամ նրանից մի քանի մղոն հեռու մի վայր, որ բոլորովին սխալ է: Օգտվելով Շարդենից, նույնը համարյա բացառյի կրկնում է Մորից Փոն Կադերուն, որը 1817 թ. իբրև ղեկնեբալ Երմուզլի գեոպանություն անգամ՝ Նախիջևանի վրայով անցնում է գեպի Թավրիզ³:

Շարդենից քիչ ժամանակ անց, համարյա թե նույն ճանապարհով է անցել Ժան Բադիստ Տավերնիեն, որը թեթևակի նարկ է անում նաև հին Արտաշատ քաղաքի տեղի մասին. հիշելով Պոր Վիրապի վրա շինված եկեղեցին՝ նա ասում է. «Այդ եկեղեցու (Պոր Վիրապի.— Ա. Շ.) և Երևանի միջև տեսանելի են հին Արտաքսատի ավերակները, Հայաստանի թագավորների աթոռանիստը, որոնք ցույց են տալիս, որ դա եղել է մի մեծ քաղաք, ուր կան նույնպես մի մեծ պալատի մի քանի մնացորդները»⁴:

Բեռ Պարտերը տարբերվում է նախորդ ճանապարհորդներից նրանով, որ նա ինքն անձամբ, 1819 թ. եղել է Արտաշատի

¹ Путешествие Кавалера Шардена..., стр. 274.

² Նույն տեղում, էջ 298:

³ Ազգեգրություններ, հատ. Զ., Երևան, 1934, էջ 351:

⁴ Jan Baptiste Tavernier, Voyages en Turquie, en Perse..., Paris, MD CL VII, 1677, 1 partie, p. 33.

շրջանում, այցելել է Դվինը և Դառնին և իբրև ճարտարագետ-նկարիչ՝ դժադրել է իր կարծիքով հին Արտաշատի հատակագիծը, ինչպես և ավերակների մի քանի փլատակները. սակայն նա էլ շփոթաթյան մեջ է ընկել, կարծելով, թե Արտաշատ գյուղը շինված է եղել նախկին Արտաշատ մայրաքաղաքի վայրում և նկարել է Դվինի հատակագիծը, հաստատ համոզված լինելով, որ դա հին Արտաշատն է¹:

Արտաշատի տեղի վերաբերյալ սխալ տեղեկություն է տալիս նաև Ֆրևյան գերմանացին, որն իբրև ուսանական պաշտոնյա 1811—1812 թթ. Թավրիզ է ուղարկվում Արբաս Միրզայի մոտ բանակցություններ վարելու: Ճանապարհին կանգ առնելով նախիջևճում, նա հայտնում է, թե Շաղարիկները նախիջևճանը համարում են նախկին Արտաշատը (Artaksad), որը Հայաստանի ամենահին քաղաքներից մեկն է: Իր նախկին բարգավաճ օրերին, ասում են, թե 30000 տուն ուներ, բայց այժմ հազիվ թե այդ թվի մեկ երրորդն է մնում²:

Եվրոպացիներից ամենք Արտաշատի տեղի որոշման խնդրում մինչև իսկ անհեթեթության են հասնում. այսպես Պուլ ժուլը Խոյ քաղաքն է նշում իբրև Հին Արտաշատը, Օդոստինոս Էյսլերեն, Ֆրանսիայի արքունի աշխարհագիրը, իր բառարանում Արտաշատը շփոթում է Թիֆլիսի հետ, Մորենյան նույնպես իր բառարանում նախ Թիֆլիսը և ապա Շարդենի ազգեցությունների տակ փոխելով իր կարծիքը՝ Տրդատի թախտն է համարում Արտաշատը: Պոարան, հետևելով նույնպես Շարդենին, երբեմն Թիֆլիսը և երբեմն Երևանն է մատնանշում Արտաշատի տեղը, ֆրանսիացի Վիլֆրիդան Արտաշատը շփոթում է Դվինի հետ, իսկ Գալանոսը և վերջինիս հետևելով նաև Լըքիեն Վաղարշապատն են ընդունում իբրև հին Արտաշատ³:

Ընդհանուր և թեթև տեղեկություն է տալիս Արտաշատ քաղաքի մասին նաև 19-րդ դարի վերջին տառնամյակում Արտաշատի շրջանն այցելող Խ. Փ. Լինչը: Նա եղել է Խոր Վերապի վանքում, պտտել է նույն անունը կրող բլրի շրջակայքում և հայտնում է. «Խոր Վերապ վանքի շրջակայքը չա-

1 R. Ker Porter, Travels in Georgia, Persia and Armenia, London, 1822, II, p. 619—625.

2 Ուղեգրություններ, հատ. 2., Երևան, 1934, էջ 417:

3 Ղ. Վ. Ինճիճյան, Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822, էջ 493—494:

փազանց հարուստ է պատմական և հնագիտական տեսակետից և ես խորհուրդ կատարեմ ճանապարհորդին շարունակել իր ուղևորությունը Գառնիի վիպական հովտով դեպի վեր... նա կտեսնի Արտաշատի և Դվինի տեղագրությունը և դեռի ամբողջ ամբողջ վեր բարձրանալով՝ կհասնի բազալտի սյուներով մի ձորի և հրապարակի, ուր երբեմնի կանգնած է եղել Տրդատ թագավորի տաճարը¹։ Այսպիսով Լինչի թեթև տեղանքին ևս ոչ մի նոր բան չի տեսնում Արտաշատի շինությունն տեղի մասին։

Հայ բանասերներից ոմանք նույնպես զբաղվել են Արտաշատ քաղաքի շինությունն տեղի խնդրով և մեծ մասամբ շփոթել և խառն կարծիքներ են հայտնել։ Այդ խնդրին ամբողջ ճիշտ մոտեցում է ցույց տվել Մեսրոպը Դ. Թադևոսյանը, որ 19-րդ դարի քառասական թվականներին, շրջելով Արտաշատյան դաշտավայրի պատմական մի քանի վայրերը, հայտնում է, թե խոր Վիրապի շուրջը տարածվում էին Հայաստանի մեծ մայրաքաղաք Արտաշատի ավերակները, որոնց հետքն այլև չի երևում։ Արտաշատի բլրի կրկնադաճած գլխի վրա նախկին ժամանակ եղել է դղյակ։ Ներկայումս արևելյան դաճաթի վրա երևում է խոր Վիրապի վանքը։ Այդ դաճաթի վրա կտր ամբողջ քարով չորս կողմից պարսպված։ Բլրի արևմտյան գագաթը առաջինի թրկունքում է գտնվում։ Բլրի հարավային կողմում է գտնվում Երասխը կես հրասախ² նրանից հեռու, իսկ նրա արևմտյան կողմում Մեծամորին խառնվում է Երասխին մոտ երկու հրասախ հեռու³։ Դ. Վ. Ինճիճյանը Արտաշատը գտնում է Մեծամորի գետի և Երասխի խառնարանի մոտ։ Իր այդ կարծիքը նա հիմնում է միայն Մ. Խորենացու վկայությունյան վրա ասանց ուրիշ որևէ ապացույց բերելու⁴։ Դ. Ալիշանը, որ մոտ ծանոթ էր հույն և հռոմայեցի հին պատմիչների և վերջին ժամանակների եվրոպացի ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկություններին, նախ⁵ կրկնում է նրանց վկայությունները և ձգտելով հաշտեցնել նրանց

¹ Линч Х. Ф. Б. Армения, рус. пер. т. I. Тифлис, 1910, стр. 262.

² Պրոֆ. Լ. Մանանդյանը հայկական և օտար աղբյուրների հիման վրա հրասախը համարում է հավասար 3 մղոնի, մի մղոնը՝ 1610, 784 մետր է (պրոֆ. Լ. Մանանդյան, Կլիմները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 106)։

³ Մեսրոպը Դ. Թադևոսյան, ճանապարհորդութիւն, հատ. Ա., Կալիպթա, 1847, էջ 151—152։

⁴ Դ. Վ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն..., էջ 486։

հակասական կարծիքները Արտաշատի շինության տեղի նկատմամբ՝ ենթադրում է, թե Արտաշատ անունով երկու քաղաք կարող է շինված լինել, մեկը Երասխից 5 մղոն հեռու դեպի հյուսիս, ուր մեծ քաղաքի ավերակներն են դտնվում (նկատի ունի Դվինի ավերակները.— Ա. Շ.), որի մոտ հետագայում շինվել է Արտաշատ գյուղը, իսկ մյուսը, որ օտար հեղինակներն են հիշում, Վեդի գետի հարավ-արևելյան կողմը Երասխի ավերին, որի տեղն անհայտ է։ Ինչ վերաբերում է օտար հեղինակներին այն վկայություն, թե Արտաշես ավազն է (Ա.) շինել Արտաշատը, իսկ Խորենացին դա վերագրում է Արտաշես Բ-ին, Ալիշանը ենթադրում է, որ կամ այդ Արտաշեսներից ամեն մեկն իր անունով մի քաղաք է շինել, և կամ Արտաշես ավազի շինած քաղաքն ավերվել է և հետո Արտաշես Բ-ն վերաշինել և իր անունով է կոչել և իբրև թե շատերն այդ կարծիքին են։ Սարգիս զիտնական կոչված վարդապետը Գրիգոր Վեստախրուն առաջավորաց պահքի առթիվ իր գրած նամակ-պատասխանի մեջ հայանում է, թե Շարանց ժամանակ նահատակվում է սուրբ Սարգիսն Արտաշատ քաղաքում, որ այժմ կոչվում է Դվին։ Նույն սխալը կրկնում է Նայան եպ-ն իր ՇԳանձ. ծանոթ թղթի մեջ, էջ 241²։ Ոմանք էլ պարզապես ներկայիս Արտաշատ կամ Արտաշար գյուղն են համարում նախկին Արտաշատ քաղաքի վայրում կառուցված։

Սովետական հնագետներին և պատմաբաններին այժմ պարզ հայանի է նախկին Արտաշատ մայրաքաղաքի տեղը, որտեղ կատարված են նախնական հետախուզական աշխատանքներ, բայց դեռևս լրիվ չափով չեն որոշված քաղաքի բնական տարածությունը և առհասարակ նրա մոտավոր սահմանները։

Արտաշատ քաղաքի պեղման հարցը մեծ կարևորություն ունի Հայաստանի հելլենիստական շրջանի պատմության ուսումնասիրման համար, քանի որ թե հայ և թե օտարագրի պատմագիրների տված տեղեկություններն այդ քաղաքի մասին պատահական և կցկտուր բնույթ են կրում և երբեմն էլ համեմված են առասպելներով և ավանդություններով։ Արտաշատ մայրաքաղաքը հիմնվեց պատմական Հայաստանի կենտրոնում՝ հել-

1 Ղ. Վ. Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1895, էջ 395—396 և 398։

2 Ղ. Վ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն., էջ 494։

լենիտական շրջանում: Քաղաքական և տնտեսական տեսակետից, ինչպես և տոնարի ու արհեստների զարգացման տեսակետից բարձր վերելքի հասավ Արտաշիսյան հարստության իշխանության համարյա ամբողջ ընթացքում. իրրև մայրաքաղաք և ապա իրրև աջքի ընկնող քաղաք նա պանպանեց իր գոյությունը նաև հայ Արշակունիների թագավորության սկզբնական ժամանակաշրջանում. գյուղաքաղաքի և ավանի վերածվեց մարզպանական շրջանում. հետևապես հին Հայաստանի պատմության համար երկար ժամանակամիջոց ընդգրկող այդ քաղաքի պեղումները կարևոր կլինեն Հայաստանի այն պատմության պատմության համար, որը նախորդում է Դվինին, Արտաշիսյան թագավորների ժամանակվանից սկսած մինչև 4-րդ դարը, երբ Արտաշատը դեռևս մեծ քաղաք էր և մեջ ընդ մեջ էլ մայրաքաղաք էր համարվում:

АС. ШАХНАЗАРЯН

А Р Т А Ш А Т

Историко-географический очерк

Р Е З Ю М Е

Постройка столичного города Арташат имеет тесную связь с образованием государства Великой Армении при династии Арташесидов.

После поражения селевкидского царя Антиоха III, нанесенного ему римлянами при Магнезии в 189 г. (до н. э.), подвластные селевкидам два стратега Армении: Арташес и Зарех объявили себя независимыми царями первый—в Великой Армении, а второй—в Софене (юго-западной Армении).

По расширении пределов своего государства царь Арташес (189—161) на территории царской области «Остан», в Ара-ратской долине, построил столицу Арташат. О постройке этого города впервые сообщает греческий географ Страбон; по его словам г. Арташат лежит подле Араксинской равнины на Араксе; он расположен в углублении похожем на полуостров, кругом его, исключая перешейка, тянется перед рекою стена; перешеек его обведен рвом и насыпью. Другие источники

(Тацит, Плутарх и Плиний) о местоположении Арташата ничего нового не содержат. Хотя сведения Страбона о месте постройки Арташата весьма достоверны, но они недостаточны для точного определения расположения Арташата.

Из армянских источников сравнительно более подробные сведения о постройке и месте постройки Арташата сообщает М. Хоренский; он говорит, что город Арташат находится в Араратской долине, на берегу Аракса, в том месте, где с Араксом сливается река Мецамор и где лежит холм. По сведениям других армянских историков явствует, что на протекающей около г. Арташата реке Мецамор был построен мост по имени Мецаморский (*Մեծամորի կամուրջ*) и что равнина, лежащая между г. Арташатом и г. Двином называлась долиной Мецамора. Но ныне река Мецамор сливается с Араксом на 25—30 километров дальше на западе от Хорвирапского холма и от Двина, где нет никаких остатков развалин и какого-нибудь холма. Посредством данных армянских источников, главным образом, истории М. Хоренского и «Армянской географии VII в.», приписываемой А. Ширакскому (по пространному экземпляру), окончательно устанавливается, что река Мецамор в древние времена протекала до Двинского холма и в своем нижнем течении сливалась с рекой Азат и с западной стороны Хорвирапского холма сливалась с Араксом; на том месте, где сливались эти реки, образовался обширный полуостров, где и был построен Арташат.

Город Арташат с трех сторон был окружен реками, по берегам которых тянулись городские стены, а с четвертой стороны перешеек был обведен рвом и насыпью. Нынешний Хорвирапский холм находился в пределах г. Арташата и служил его цитаделью. По свидетельству иностранных источников г. Арташат занимал обширное пространство, был построен весьма красиво и считался «Карфагеном Армении».

Что касается участия известного карфагенского полководца Ганнибала в планировке и руководстве постройкой Арташата, о котором говорят Страбон и Плутарх, то это нельзя считать достоверным.

В Арташате были построены храмы, посвященные главной богине города Анаите, солнцу, луне и предкам царствующего

дома; куда были переселены, взятые из Армавира и Ервандашата, пленные евреи и сирийцы, в Арташате был построен и театр эллинистического типа, где в 53 г. до н. э. труппа греческих актеров разыгрывала трагедию Эврипида «Вакханки». Новая столица Армении была расположена на северном главном магистральном пути международных торговых сношений с соседними и через них с дальними торговыми центрами древнего мира как на Востоке, так и на Западе; одновременно она являлась важным узловым пунктом транзитной торговли. В скором времени г. Арташат становится многолюдным, там развиваются ремесла и промышленность, постепенно расширяются его торговые связи; политическое и экономическое состояние его укрепляется, особенно при Тигране II.

Денежное обращение в эпоху Арташесидов и, в частности чеканка собственной монеты, еще более содействовала экономическому подъему г. Арташата и торговым его сношениям с соседними странами и главными мировыми торговыми центрами. Подтверждением этого может служить найденный в 1946 году в Сисианском районе Армении клад серебряных монет (около 5—6 кг) и состоящий главным образом из монет римских консулов, селевкидских, парфянских, понтийских и армянских царей, финикийских городов и малоазиатских правителей. Кроме того, захваченное Лукуллом в Тигранакерте богатое царское казнохранилище и выплаченная Тиграном II Помпею довольно большая сумма военной контрибуции показывают экономическое благосостояние Армении и, в частности столичного города Арташат, в эпоху Арташесидов.

Римский полководец Лукулл не смог захватить г. Арташат и ограбить его; при походе Помпея он не пострадал; так, что г. Арташат все время правления Арташесидов и до конца первой половины I века (н. э.), в течение почти 200 лет, несмотря иногда на шаткое политическое положение Армении, не регрессирует в своем экономическом развитии.

Положение г. Арташата резко меняется при столкновениях между Римом и Парфянским государством из-за Армении. Желая захватить всю Армению в свои руки, Рим по своему обыкновению приступает к политическим интригам; г. Арташат становится ареной политических злодеяний. Когда парфянский

царь Волохес своему брату Тиридату предоставляет Армянское царство и армяне поддерживают его кандидатуру, между Римом, с одной стороны, парфянами и армянами, с другой, начинается довольно длительная борьба. Римскому полководцу Корбулону удается в 59 г. н. э. захватить оставленный без защиты г. Арташат, ограбить и при оставлении его уничтожить огнем. Этот поступок римского полководца не только не устранил армян, но еще более ожесточил их, которые решили продолжать борьбу против Рима. В конце концов когда по обоюдному соглашению враждующих сторон Тиридат получил в Риме корону Армении и средства для восстановления Арташата. Тиридат с собой привел и римских мастеров. Город Арташат был почти вновь построен в кратчайший срок (в 66 г. н. э.).

После этого около ста лет г. Арташат не упоминается в источниках. При императоре Аврелиане г. Арташат еще раз подвергается разрушению со стороны римских легионов. Вскоре царской резиденцией стал Вагаршапат, где утвердился римский гарнизон. Новый город был обведен стеною и назван по имени царя Вагаршапатом, который стал столицей Армении до падения царства армянских Аршакидов (429 г. н. э.).

Из последующих сообщений армянских источников видно, что и после постройки г. Вагаршапата еще в продолжении нескольких веков Арташат как город, село или местечко сохраняет свое существование; так, в конце III в. н. э. стараниями Григория Пахлавун и царя Тиридата III разрушается в городе Арташате храм Ананта и на его месте воздвигается христианский храм. Кроме того, по словам М. Хоренского, после постройки дворцов в Двине царь Хосров II Котак (330—339 гг. н. э.) приказал жителям Арташата из-за нездорового воздуха вокруг этого города переселиться в Двин. Переселились, конечно, не все. Доказательством того может служить то обстоятельство, что во второй половине IV в., когда войска Шапура II разрушают г. Арташат до основания, по свидетельству Фауста Бузанда, они увозят из этого города в плен 9000 семейств евреев и 40000 семейств армян; хотя историком число пленных увезенных из Арташата на много увеличено, но нет сомнения, что в это время Арташат был довольно многолюдным городом. В кодексе Юстиниана I в императорском эдикте

408/409 гг. Арташат упоминается как главный пункт в Армении через который провозят транзитом товары и где взыскивались пошлины с перевозимых товаров.

Город Арташат часто фигурирует еще в событиях Армении в конце первой и начале второй половины V века, а в VI и VII веках, хотя иногда в армянских источниках упоминается имя Арташата, но только в связи с постройкой или возобновлением храма на Хорвирабском холме.

С течением веков из развалин Арташата окрестными жителями были растасканы строительные камни для новых построек и остатки развалин на равнине были покрыты наносной землей и песком, так, что на поверхности земли не осталось заметных следов от бывшего огромного города.